RÁLÁTÁS

ZSÁKAI HELYTÖRTÉNETI – HONISMERETI, KULTURÁLIS TÁJÉKOZTATÓ

Évente négy számban jelenik meg. ISSN 1585-8677

Szerkeszti: Dankó Imre

Szerkesztőség. Művelődési Ház és Könyvtár. Zsáka, Rhédey Kastély.

V. évfolyam, 1. szám –2004. első negyedév

PALÁDI-KOVÁCS ATTILA

A nemzeti kulturális örökség fogalma, tárgya
Örökség, hagyomány, néprajz

Magyarországon a törvényhozás, a jogszabályalkotás, a névtáblák kicserélése megelőzte a szakmai diskurzusokat, fogalomtisztázó konferenciákat. 1996-ban kapta meg a Kulturális Örökség Főosztálya nevet a minisztérium korábbi Közgyűjteményi Főosztálya, a holland minisztériummal kötött megállapodást követően. Az 1997. júniusában elkészült műemlékvédelmi törvény azon építészeti, műszaki és művészeti alkotások védelmét tűzte célul, amelyek történelmünk pótolhatatlan emlékei és kulturális örökségként a társadalom számára – a nemzeti vagyon részeként – különleges értéket jelentenek. (1. 1997.évi LIV. tv. A műemlékvédelemröl). 1997-ben fogadta el a parlament „a kulturális javak védelméről és a muzeális intézményekről, a nyilvános könyvtári ellátásról és a közművelödésröl" szóló törvényt. (1997.évi CXL. törvény, Magyar Közlöny, 1997. 112. sz. 8369-8391.) Ez a törvény írta elő a *Kulturális örökség Igazgatóságának* feladatkörét, melynek alapító okirata egy évvel később, 1998. nyarán jelent meg. Az említett jogszabályok a kulturális örökség meghatározását, pontos körülírását elmulasztották.

2ooo-ben rendezték Budapesten az első szakmai vitákat, közölték az örökségfogalom értelmezését, térhódítását elemző írásokat. A Teleki László Alapítvány, a Collegium Budapest és a CEU (Közép-európai Egyetem) által 2ooo-ben rendezett ülésekre, a *Rég*ióban, s másutt megjelent írásokra gondolok, különösen ERDŐSI Péter, SONKOLY Gábor és K. HORVÁTH Zsolt kiváló tájékozottsággal és gondos adatolással megírt cikkeire. A műemlékvédelem és a művészettörténet területén az említett jogszabályok, vitaülések élénkebb érdeklődést váltottak ki, mint a „kulturális örökség"-ben szintén érintett etnográfiában és folklorisztikában. Nálunk MAROSI Ernő e tárgyba vágó eszmetörténeti és művészetelméleti vizsgálódásaira is kevesen figyeltek fel. A reflexiók közé tartozik FEJŐS Zoltánnak *A népi kultúra mint örökség* címen 2ooo. őszén, a Magyar Néprajzi Társaság vándorgyűlésen tartott előadása. Ez erősen kibővített formában idén ismét megjelent a szerző új kötetében (*Tárgyfordítás*ok. Gondolat Kiadó, Fejős Z. 2oo3. 175-197.

A kulturális örökséggel kapcsolatos hazai diskurzus résztvevői, így az említett szerzők is, két mozzanatról egyáltalán nem, illetve nem hangsúlyosan szólnak: **a.** Az egyik a természeti javak megőrzését, a természeti környezet védelmét, az állatfajok és a növényvilág diverzitását, sokféleségét óvó tettek, mozgalmak szerepe a kulturális örökség felfogásában. **b-** A másik a néprajzi, s főként a szájhagyományozó folklórműveltség megörökítésének, megörzésének, védelmének a kérdése.

A II, világháborút követő évtizedekben egyre többeket foglalkoztatott a globális problémák jelentkezése: a nyersanyagok fogyatkozása, a népességrobbanás és a fogyasztói társadalom, a környezetszennyezés (a vizek, a levegőszennyeződés, a rádióaktivitás, a műanyagok, a szemét stb.) kérdései. A jövő sokasodó kérdéseire adott és említésre méltó válaszok egyike volt a *Római Klub* 1974. évi nyilatkozata, a „fenntartható fejlődés" elvének meghirdetése. Teret nyert a szemlélet, melynek egyik frappáns megfogalmazását MARX történetfilozófiai fejtegetéseiben találjuk „A történelem nem egyéb, mint az egyes nemzedékek egymásutánja, melyek mindegyike kiaknázza azokat az anyagokat, tőkéket, termelőerőket, amelyeket valamennyi elődje reá hagyományozott, ilyenképpen tehát egyfelől a ráhagyott tevékenységet folytatja egészen megváltozott körülmények között, másfelől pedig egészen megváltozott tevékenységgel a régi körülményeket módosítja."

(Marx – Engels*: A német ideológia. Marx – Engels Művei 3. Kötet. Budapest 196o. 37.) A nemzedékek* tehát egymástól kapják, s egymásnak adják tovább – mintegy örökül – a Földet és javait, s felelősségük van abban, hogy milyen állapotban hagyják utódaikra. MARX az anyagok és termelőerők mellett „tőkék"-ről beszél, amelyeket „valamennyi elődd" hagyományoz az utódokra. Mintegy BOURDIEU tanítását is megelőlegezve a tőkék különböző nemeiről, beleértve a „műveltségi" vagy „szellemi", a „kapcsolati", a „szimbolikus" javakat, tőkéket is.

A 2o. század második felében halmozódtak a természettudományok, különösen a biológia riasztó adatai a flóra és a fauna, az élővilág pusztulásáról, fajok végleges kiveszéséről, a biodiverzitás szegényedéséről. Kevesebb figyelmet kapott az emberiség etnoszait, nyelveit érintő folyamat: kicsiny népecskék, kultúrák, nyelvek végleges eltűnése. „Holt nyelvek" kifejezésünk is arra figyelmeztet bennünket, hogy az emberiség történetét végigkísérő folyamatról van szó, mely az utóbbi évtizedekben azonban felgyorsult. Mi magyarok a finnségi rokonságból is számos példát említhetünk etnikumok, nyelvek végórájára (lásd a *livek, vótok, vepszék, izsórok, vogulok* 19-1o. századi sorsát). Az etnológusok, a folkloristák tudják legjobban, mit jelent egy piciny nép eltűnése. Egy 1oo-2oo lelket számláló nép életében a törzs nyelvét, múltját, folklórját ismerő öregember halála nagyobb veszteség, mint egy európai kultúrnemzet vesztesége az országos levéltár vagy a nemzeti könyvtár leégése esetén… Az etnológia, az antropológia a világ népeinek, kultúráinak összességét félti, őrzi, dokumentálja, s a kultúrák diverzitásának, sokféleségének felmutatására törekszik.

Ez volt a központi témája az IUAES (International Union of Anthropological and Ethnological Sciences) 1996-ban Firenzében rendezett „inter-congress"-ének is. Ebben a világszervezetben és az ICSU-ban az etnológia együtt van a fizikai antropológiával, a humánbiológiával, s más természettudományokkal, s közel áll hozzá a természeti környezet, az élővilág, s egyáltalán az „élet" védelmét célul tűző gondolkodásmód.

Az antropológusok egy része kevésbé tud azonosulni a műemlékeket, műkincseket védelmező *örökség* kategóriával. Claude KARNOOUH (Párizs) pl. azt állította a Collegium Budapest konferenciáján, hogy amikor örökségről beszélünk egy korszakot máris holttá nyilvánítunk, Azt is mondta, hogy miközben műemlékeket restaurálunk és ökomúzeumokat

létesítünk, az általános műveltség hanyatlásával eltűnik az a befogadó közeg, amely intellektuálisan fel tudja fogni, meg tudja becsülni a szóban forgó értékeket. (Erdősi Péter 2ooo a. 273.) Párizsi kollégánk megnyilvánulása nem egyéni vélekedés csupán, inkább egy szakmai kör szemléletmódját jellemző példa.

Örökség és hagyomány a hazai etnográfiában

A „kulturális örökség" szintjeiről a hazai szerzők közül is többen szóltak (Így SONKOLY Gábor 2ooo. 47-48, FEJŐS Zoltán 2oo3. 176.), s megkülönböztették a helyi vagy regionális, a nemzeti, a kontinentális (európai) és a legtágabb nemzetközi, azaz a „világörökség" szintjeit. Mindegyik kézenfekvő, érthető első hallásra is, mégis felmerülhetnek kérdések pl. a „nemzeti kulturális örökségi" körvonalazásával kapcsolatban, minthogy a „nemzet" fogalom értelmezésében is vannak eltérések az európai szóhasználatban. A mi „kultúrnemzet", „nyelvnemzet" fogalomhasználatunkat nem mindenki érti, hiszen a legtöbb európai polgár az államhoz, az állampolgársághoz köti a nemzethez tartozást is. Hazai gyakorlatunk rugalmas, s a józan ész diktálja lépteit. Perpatvarok azonban említhetők lennének arról, hogy kit illetnek bizonyos felvidéki szárnyas oltárok, kit illet Bocskai koronája vagy bizonyos erdélyi, felvidéki népművészeti tárgycsoportok. Reménykedjünk benne, hogy ezek a témák nem merülnek fel újra és újra.

Számunkra természetes, hogy vannak olyan örökségek, amelyeken kár lenne osztozkodni, amelyek egyszerre tartoznak készítésük, használatuk földrajzi térségéhez, államalakulatához, s ahhoz az etnikai, nyelvi közeghez, amelyben a tárgy született, alkotója (ha ismert) tartozott. Jogos tehát az „erdélyi szász örökség" vagy „székely" stb. örökség, illetve a magyarországi „ortodox keleti", illetve szerb, román stb. örökség kifejezés használata. Mindazonáltal a 19. századi *„vadrózsa*-per" örökre megmutatta, hogy a folklórban az osztozkodás, pereskedés értelmetlen dolog.

Néprajzos, muzeológus elődeink száz évvel ezelőtt is úgy vélekedtek, hogy a kultúra nincs népekhez kötve. BÁTKY Zsigmond 19o6-ban azt fejtegette, hogy a kultúra „egyes kisugárzó központokból más népekhez is átterjed, s a népek az emberi művelődés egyes fázisainak csak időleges hordozói s így szükséges, hogy a további gyűjtés és búvárkodás e kultúráknak történeti irányban való mélyítésére helyeztessék." Néprajzi múzeumok létesítését azzal az érvvel sürgette, hogy máris sok kincse elveszett a köznépi tárgyi világnak, s a néprajzi múzeumok gyűjtik egybe az „emberiség anyagi kultúrvagyonát." Jól látta, hogy "… e ma még néprajzinak nevezett múzeumokból más gyűjtemények bevonásával olyan múzeum fog kialakulni, mely a földglóbust átfogva, az egész emberiség művelődését fogja illusztrálni a maga természetes fejlődésében, egyszóval általános művelődéstörténeti múzeummá lesz. (Bátky Zsigmond 19o6. 4-5.). BÁTKY többször használt „kultúrvagyon" kifejezése az örökség szinonímája, de nem a Hans NAUMANN-féle „gesunkenes Kulturgut" (lesüllyedt kultúrjavak) értelmében.

Ismeretes, hogy a budapesti Néprajzi Múzeum első nagy gyűjteményei az észak-borneói dajakok, az új-guineai pápuák, az obi-ugor rokonnépek, a vogulok és osztjákok tárgyi kultúráját jelenítik meg, hála REGULY Antal, XÁNTUS János, JANKÓ János, PÁPAY József, FENICHEL Sámuel, BÍRÓ Lajos fáradozásának. Nemzetközi összehasonlításban is jelentős szibériai, belső-ázsiai, afrikai, amerikai stb. gyűjteményekkel rendelkezik, s rendkívül értékesek a történeti Magyarország, a Balkán, Törökország stb. népeitől bekerült gyűjteményei is. Mindezt azért érdemes említeni, hogy az ún. örökségvédelem tágabb, egyetemes perspektíváit és hazai kötelezettségeit világosabban lássuk. A már említett „szintek" legfeljebb osztályozási lehetőségek, s nem merev válaszfalak. A Néprajzi Múzeum gyűjteményeiben a lokális/regionális örökség éppúgy jelen van, mint a nemzeti, az európai és a globális. Számos más városunk múzeumai sem csupán a lokális/regionális vagy a nemzeti örökség tárgyait őrzi (pl. debreceni Déri Múzeum). Ugyanez számos európai múzeumról is elmondható.

Az örökség, a hagyaték és a hagyomány fogalmának értelmezését elődeink közül VISKI Károlynál találjuk, *A magyarság néprajza* bevezetőjében írja (1933-ban): „A néprajz szinte magától oszlik két félre: anyagi és szellemi műveltségre, azaz tárgyi hagyatékra és szellemi hagyományra: akárcsak az ember testre és lélekre." Ugyanott megjegyzi, hogy „…az ősi tárgyi hagyatékot és szellemi hagyományt nemcsak a természeti népek őrzik, hanem a legműveltebb nemzetek alsó rétegei is (…) Az ősi örökséget rendszerint a hagyományos ősi foglalkozásokat folytató társadalmi rétegek őrzik…" (Viski Károly: Tájékoztató. é.n. (1941. 13.18.) Az „ősi örökség", az „ősi tárgyi hagyaték" fogalmán elődeink nem az ezer vagy kétezer éves tárgyakat, pl. az ún. Lehel kürtjét értették, hanem a formájában, funkciójában ősi, de folyton megújuló/megújított tárgykészletet értették. Nem a lezárt, a múzeumokban tárolt vagy a földből előkerült „tárgyi hagyaték"-ról beszéltek.

A hagyomány szó VISKI és kortársai szóhasználatában gyakran a honfoglalás előtti időkből származó, saját törvényei szerint továbbélő, olykor módosuló, megújuló népi kultúra szinonímájaként tűnik fel Erre vallanak KODÁLY először1939-ben sorai: „Magyar kultúra: örök harc a hagyomány és a nyugati kultúra közt. (…) Egyik kezünket még a nogaj-tatár, a votják, cseremisz fogja, másikat Bach és Palesztrina. Össze tudjuk-e fogni e távoli világokat?" (Kodály Z.: *Magyarság a zenében.* 1984. 55.) A hagyomány tehát a *keleti hozadék*, amit még őriz ez a nép. Ezt a felfogást tükrözi VARGYAS Lajos gyűjteményes kötetének címadása is: ***Keleti hagyomány – nyugati*** *kultúra*. (Budapest 1987.)

GYÖRFFY István szintén ezt a kiterjesztett hagyomány fogalmat használta *A néphagyomány és nemzeti művelődés* címen 1939-ben kiadott emlékiratában. Bevezető sorait a hagyomány és az örökség fogalmának szentelte: „Hagyományon általában az elődeinktől reánk maradt szellemi javakat értjük, míg a hagyaték vagy örökség a reánk szállott anyagi javakat jelöli. (Györffy I.1939. 7.) További fejtegetéseiből kiderül,, hogy a hagyományt tekintette a meghatározó, a tágabb, már-már a kultúrával egyenértékű fogalomnak. Az örökség fogalmához az 'anyagi javak' értelmezés mellett a lezártság, a befejezettség, a mozdulatlanság képzete társult, szemben a hagyomány körébe sorolt szellemi javak dinamizmusával, életkormányzó erejével.

GYÖRFFY így folytatja:: „Vannak szóval ki nem fejezhető hagyományok, nem tárgyi örökségek, ezek a szokások, a népélet íratlan törvényei." Szól a „lejegyzett hagyomány öröklődéséről, s említi az „élettelen hagyomány" fogalmát: „Az írásbeliség módot ad arra, hogy hagyományainkat ne csak szájról-szájra, hanem írás által is terjesszük. A lejegyzett hagyomány is átöröklődik az utánunk jövő nemzedékre, de ha az élők emlékezetében nem marad meg, akkor az élettelen hagyomány, melynek már nincs meg az a hatalmas, életkormányzó ereje, mint az élő hagyományoknak, vagy szokásoknak." (Györffy I. 1939. 7.)

Magyarázza a nemzet és a nép, a nemzeti- és a néphagyomány mibenlétét is, majd leszögezi: „A néphagyomány tart meg bennünket magyarnak s a nemzetközi műveltség tesz bennünket európaivá." Kultúrpolitikai emlékiratának központi gondolata, hogy a néphagyományt be kell emelni, szervesen be kell építeni a nemzeti művelődésbe, a magyar kultúrába, hogy magyarok maradjunk. Figyelmeztetése ma is időszerű: Európa nem arra kíváncsi, hogy átvettünk-e mindent, amit az európai MŰVELŐDÉS NYÚJTHAT, HANEM

ARRA, HOGY A MAGUNKÉBÓL MIVEL GYARAPÍTJUK AZ EURÓPAI MŰVELŐDÉST. Európa az egyéniséget keresi és értékeli bennünk, nem a tanulékonyságot.” Több mint érdekes, hogy külföldi példái ma is érvényesek: „Japán alig száz év alatt európai műveltségű állam lett, anélkül, hogy nemzeti hagyományait feladta volna. A finnek pedig nemzeti egyéniségüket azzal domborították ki, hogy gazdag és értékes néphagyományaikat szervesen beépítették nemzeti műveltségükbe.”(Györffy 1939. 1o.) Nem véletlen tehát, hogy a finnek és a japánok ma is vezető szerepet visznek az UNESCO örökségvédelmi programjaiban, különösen a szellemi örökség védelmében.

GYÖRFFY programját a magyar értelmiség túlnyomó része helyeselte, Nemcsak a konzervatív oldalon, hanem a baloldalon, a NÉKOSZ-ban, s a „nép demokrácia” későbbi kultúrpolitikusai körében is (ERDEI, DARVAS, ORTUTAY stb.). Miközben a hatalom a *Néptudományi Intézetet* felszámolta, ugyanakkor támogatta a frissen felállított *Népművelési Intézetben* MUHARAY Elemér vezetésével megszerveződő néptánc-mozgalmat, felállították az Állami Népi Együttest, s megannyi más népi együttest, s az 5o-es években hozták létre a *Népi Iparművészeti Tanác*sot, s díjak alapításával is felkarolták a népművészet egyéniségeit, alkotóit, köztük a népi mesterségek, a kézműves és a háziipari hagyományok folytatóit. (Mintha GYÖRFFY programját kívánták volna a gyakorlatba átültetni.) Valójában a szovjet mintát követték, mint a népi demokráciák mindegyike. A szocialista színpadi mozgalom sokban folytatta a *Gyöngyösbokréta* hagyományait, s megteremtette fiatalok bevonásának, betanításának szervezeti kereteit, Szerte az országban sok-sok kézműves műhely kezdett ismét termelni, hiszen a népművészeti boltok hálózata megoldotta az értékesítést, s a népművészek megszabadultak a fárasztó piacozás terheitől. A *háziipari szövetkezetek* (hevesi, kalocsai, beregi, mezőkövesdi stb.) sok-sok falusi nőnek nyújtottak szerény kereseti lehetőséget, s a néprajzkutatók némelyikét is inspirálták a szövő- és hímzőtechnikák gyakorlati célú rögzítésére, írásban, rajzban történő megörökítésére. A néptánc- és népzene-mozgalom gyakorlati igényei indokolták azt a páratlan méretű, s egyben tudományosan is megalapozott terepmunkát, amit a KODÁLY által alapított akadémiai *Népzenekutató Csoport* és a *Népművelés*i I*ntéze*t munkatársai végeztek. Az 197o-es években újabb lökést adott zene- és táncfolklór kutatásának az erdélyi gyűjtőmunka, s a táncház-mozgalom kibontakozása.

Az említett eredményekben KODÁLY és köre mellett szerepe volt a kultúrpolitikus ORTUTAYnak is, aki időnként kísérletet tett a *hagyomány*, s különösen a *szájhagyományozó műveltség* elméleti igényű megközelítésére. *„Hagyomány, változás – népi kultúra*” címen 1971-ben közölt előadásában a hagyomány dinamikáját, megújulási folyamatát emelte ki, s mintegy szembeállította az örökség statikus felfogásával, múltba zártságával: „Egy időben úgy tűnt, mintha a néprajz inkább csak a hagyományos jelenségekre, a tradíció folytonosságára figyelne, csak a minél messzibbről megőrzött hagyomány értelmezését tartaná feladatának. Mintha abban a kifejezésben, hogy a néprajz a „récens archaikum”, csak az archaikum érdekelné kutatóinkat. Valóban sok jelenkori definíció elsősorban, sokszor csak egyedül a *social heredity* fogalmát emeli ki, a történelmi hagyományt, a múlt örökségét.” (Ortutay Gy. 1971/1981. 324.)

ORTUTAY a régi és az új elemek történeti egymásmellettiségét, a régi és az új elemek összekapcsolódását, organikus egységét vallotta. „Kapcsolódási törvény”-t és „történeti egymásba épülés”t emlegetett, ami lehetővé tette olykor évezredes hagyományok, formák és tartalmak fennmaradását, átépülését, betagozódását az új formák közé. Felfogásában a *hagyomány*, miként a természet és a társadalom története, végeláthatatlan folyamat, s a hangsúly nála e folyamat dinamikájára, organikus egységére helyeződik, miközben nemcsak a kontinuitást, de a diszkontinuitás tényeit is elismeri. Hozzátehetjük, hogy hasonló szemléletet kíván a nyelv, sőt a zenei- és táncnyelv történetének vizsgálata is. A szókincsben különböző történeti korok rétegei különíthetők el, de a nyelv rendszere, hangzói és grammatikai törvényszerűségei állandóbbak. Mindezek képessé teszik a nyelvet az új elemek befogadására, a megújulásra anélkül, hogy jellege, önazonossága alapvetően megváltozna. Éppen ezért megengedőbben és több tisztelettel kell értékelnünk azt, hogy a tudós elődök kitüntetett figyelmet szenteltek az „ősi örökség”, a „szájhagyomány”, a „keleti hozadék” problematikájának. Megjegyzem még, hogy ORTUTAY számos más munkájában foglalkozott a hagyomány, a folklórszövegek általános törvényszerűségeivel (Lásd *Variáns, invariáns, affinitás. Az MTA Nyelv és Irodalomtudományok Osztályának Közleményei*, 1959”

*A szájhagyományozódás törvényszerűsége*i. Előadás az IUAES 1964.évi moszkvai kongresszusán, illetve Ethnographia 1965. Ezen a címen nemzetközi konferenciát is rendeztek Budapesten 1997-ben, melynek anyagát VOIGT Vilmos gondozásában az Akadémiai Kiadó jelentette meg.

A tradíció fogalmával az utóbbi két évtizedben is számos konferencián foglalkozott az európai néprajztudomány. Több tanulmányt szentelt e kérdésnek Hermann BAUSINGER tübingeni professzor is, az ún. jelenkutatás, az empirikus kultúrakutatás nagy tekintélye. GUNDA Béla 1991-ben akadémiai székfoglalóját szentelte a *„Hagyomány és európaiság*” kérdéskörének. BAUSINGER tanításáról megállapította, hogy semmi újat nem mond, amikor a népi kultúra és az elitkultúra viszonyáról, ütközéséről beszél, s „Tiszteletre méltóan félreérti a néprajzi kutatás és a népi kultúra lényegét.” (Gunda B. 1994. 59.) GUNDA kiemeli, hogy „nemcsak nyelvében él a nemzet, hanem a legtágabb értelemben vett történelmében, hagyományaiban, kulturális örökségében.” Hagyomány, örökség és kultúra viszonyáról azt mondja, hogy „A hagyomány a kultúrában manifesztálódik”, illetve „A hagyományban élők jól tudnak örökségükben tájékozódni. Ugyanakkor, amikor a tőle idegenek sík pusztáján is eltévednek, amit viselkedésükkel tanúsítanak.” (Gunda B. 1994. 7-8, 37.) Régi véleményét megismételve állítja: „A hagyományok ismerete meggyőzhet arról, hogy a kultúrát nem lehet anyagi és szellemi részre tagolni.” Nem az anyagé, hanem a gondolaté az elsőbbség a tárgyi, anyagi műveltségben is. GUNDA hagyomány-fogalmában az ismeretek átörökítésének és a tanulás folyamatának, a beleszületés tényének, a belenevelődés iskolán kívüli formáinak van meghatározó szerepe. A hagyomány tömör hazai definíciója szerint „*nemzedékről nemzedékre átadott és felhalmozott ismeret, tapasztalat, emlékezet.” (Halász* P. 2ooo. 57.)

Társadalmi viszonyrendszerbe helyezve nem csupán a nemzedékek egymásutánja, de a közösségek jellege és mérete is fontos lehet. Családi, nemzetségi, törzsi, nemzeti hagyományok mellett térségi, felekezeti, foglalkozási csoport, társadalmi osztály, réteg jellegű (pl. kasztok) és egyéb hagyományok rendszereit is megkülönböztethetjük. Léteznek lokális, regionális hagyományok, s a technikai ismeretek átörökítése céhekhez, szakmákhoz kötődött. Léteznek intézményekhez, iskolákhoz, személyekhez kötődő hagyományok, s igény mutatkozik „hagyományteremtésre”, „kitalált hagyományokra” is. Mindezt azon tévhit ellenében mondom, miszerint a néprajz legfőbb célja a nemzeti, illetve az etnikus jellegű hagyományok vizsgálata.

Összefoglalva az elmondottakat megállapíthatjuk, hogy a hazai néprajzi kutatás – noha régóta ismeri, használja a *kultúrvagyon*, a *hagyaték* és az *örökség* kifejezést – egészen a legutóbbi időkig szívesebben élt a *hagyomány* fogalmával. Ez utóbbinak több értelmezése ismeretes (’kultúra’, ’szellemi javak’, ’folklórműveltség’), mai kifejezéssel élve ’egyfajta szellemi tőke”, illetve annak alkotó része.

Az örökség-fogalom térhódítása 1972 óta

Az UNESCO honlapján megtalálható a Világ Kulturális és Természeti Örökségének védelméről 1972-ben elfogadott konvenció szövege. Ezt az ENSz Oktatási, Tudományos és Kulturális Szervezete (az UNESCO) 17. Ülésszakán, párizsi konferenciáján fogadták el. A 38. cikkelyből álló egyezmény részletezi a kulturális és természeti örökség fogalmát. Első artikulusa szerint a történeti emlékek, az építészet, szobrászat, festészet, a régészeti emlékek, írások, a történelem, a művészet, a tudomány egyetemes értékei tartoznak e fogalomba. További csoportba sorolja az épületegyütteseket, a magányosan álló vagy összeépített építményeket, a tájképi, településképi szempontból univerzális értékeit a történelemnek, a művészetnek, a tudománynak.

A 3. csoportba sorolja az emberi munka, a természet és az ember kapcsolatát, a régészeti lelőhelyeket őrző helyeket, ha egyetemes értéket képviselnek történeti, esztétikai, etnológiai vagy antropológiai szempontból." A további fejezetek a kulturális és természeti örökség nemzeti és nemzetközi védelmét, a kormányközi bizottságok feladatait, lehetőségeit, a kulturális és a természeti örökség védelmére létesített pénzalap, a *„World Heritage Fund*" célját, működésmódját, illetve a nemzetközi közreműködés kondícióit, intézésmódjait írják le. Végül a képzési és információs programok, illetve a jelentések kívánalmait, szükségleteit rögzítették.

Az UNESCO-nak köszönhetően a világörökség listája megnyílt, s mostanáig közel 6oo kulturális és természeti kincs került fel rá, mint az emberiség öröksége. (Egy 2oo2. évi UNESCO jelentés szerint 125 országban 73o helyszín van már a listán. Guidelines for the Establishment of Living Human Treasures Systems.. Seoul, 2oo2. 6.). Az ún. nemzeti örökség bemutatásának egyik jellemző példája ROWSE, A.l.: *Heritage of Britain* először 1977-ben megjelent kötete. Kiadója a *Treasure Press* jól kalkulált és missziót teljesített a tömör szöveget és 17o színes fotót felölelő könyv kiadásával. Hat fejezetének címe tükrözi tartalmát:. 1. Prehistory and early influences, 2. Capitals and regional centres, 3. City and country landmarks, 4. Defences and dwellings, 5. Seats of prayers and learning, 6. Tehnology and the arts. A látogatható, fotózható emlékek közül válogatott a szerző. Dicséretére legyen mondva, hogy ipari kéményeket, bányász lakótelepeket, szövőgépet és alkatrészeket is besorolt a brit örökség tárházába, Hasonló kötetet Magyarországról és a magyar örökségről nem ismerek (Tudok *Magyar Örökség* díjról és ismerem a *Hungarian Heritage* címen megjelenő bulletint, az Európai Folklór Intézet kiadványát.) A brit etnológia szintén profitált az örökség iránti figyelem megújulásából, különösen a skót, a walesi és az észak-írországi peremeken. Új intézetek létesültek, folyóiratok, könyvsorozatok indultak. Pl. az oral history, köznépi memoárok, life history-k, naplók kiadását végző Flash-back sorozat.)

Kicsivel később Franciaországban hódítani kezdett a patrim*oine ethnologique* (kb. néprajzi örökség, hagyaték) fogalma. Francia barátaink a *heritage* szót meghagyták az elit kultúra, a műemlékvédelem kifejezésének. Ott az 198o-as év látszik határkőnek, amikor a francia Kulturális és Kommunikációs Minisztérium az esztendőt az „örökség éve"-nek nyilvánította, A *Musée Natonal des Arts et Tradition Populaires*, azaz a hazai néphagyományok és népművészet múzeuma nagyszabású kiállítást rendezett A francia néprajzi örökség felfedezése és megőrzése címen. (Fejős Z. 2oo3. 183.) Tudni kell, hogy Párizsban a *Musée de l'Homme*, az emberiség, a világ népeinek néprajzi múzeuma létesült előbb, s a hazai néphagyományok módszeres kutatása erősen megkésett.

A néprajzi értékek befogadása a francia örökség körébe még az 198o-as években sem ment vita nélkül. André CHASTEL, neves művészettörténész 1986-ban a *patrimoine* fogalmát taglalván megjegyezte, hogy a néprajzi tárgyak csupán „figyelemre méltó kulturális javak, de nem patrimoniális értékek, legfeljebb metaforikus értelemben tekinthetők annak." (Idézi Fejős Z. 2oo3. 183.) A neves néprajzkutatók, így Jean CUISINIER, Martine SEGALEN és a folkloristák természetesen arra törekedtek, hogy módosítsák a francia kultúráról korábban kialakult értékrendet, hierarchiát, s jobban pozicionálják a köznépi kultúra értékeit.

A néprajzi örökség tartalmát Isac CHIVA 1979-ben az identitásra tekintettel határozta meg: „Egy ország néprajzi öröksége felöleli az anyagi lét és az országot alkotó csoportok társadalmi szerveződésének sajátos módjait, e csoportok tudását, a világról alkotott képzeteit, valamint általános értelemben mindazon tényezőket, amelyek az egyes társadalmi csoportok azonosságát megalapozzák és amelyek megkülönböztetik őket másoktól." (Idézi Fejős Z. 2oo3. 185.) Ebből a leíró definícióból hiányzik a folklórműveltség, illetve beolvad a „tudás", meg a „mindazon tényezők" kritériumába. A francia néprajzi örökség felfogásának kérdéseit FEJŐS Zoltán még tovább boncolgatja. Ajánlom könyvét minden érdeklődőnek.

A nemzeti örökségeknél fontosabbnak tűnik számunkra az *orális* és az *immateriális javak* védelmének kérdése. Az UNESCO 1972, évi konvenciója – mint előbb már láttuk – csupán az etnológia és az antropológia érintettségét említette, de nem vette fel védencei közé az angolul *„intangible* heritage"-nek, a nem megfoghatónak, hanem eszmei vagyonnak, szellemi kincsnek, örökségnek tekinthető néphagyományt. Már a 7o-es években erősödött a nemzetközi felismerés, hogy a kulturális azonosságtudat vitális faktoráról, az alkotóképesség előmozdítójáról, a kulturális sokszínűség értékéről van szó. Napjaink globalizációs folyamatával a kulturális örökség igen sok formáját veszélyezteti az eltűnés, a kulturális szabványosítás, fegyveres konfliktusok, a túrizmus, az iparosítás, a vidék exodusa (pl. falurombolás), migrációk és a természeti környezet leromlása

1993. június 16-17-én egy fontos fórum, az UNESCO programjának perspektíváit vitatta meg a párizsi székházban ezen japán és dél-korai vezérlettel javaslatot dolgoztak ki a folklórműveltség (intangible cultural heritage) védelmét, ápolását, revitalizációját szolgáló változtatásokra. Az UNESCO Végreható Bizottsága még abban az évben elfogadta a *Living Human Treasures (Kb. Élő Emberi Kincsek), azaz a folklórt* ismerő, éltető előadók felkarolására, védelmére vonatkozó javaslatot. Ennek köszönhetően alakult ki az új szekció titkársága, élén a japán főbiztossal, Aikawa asszonnyal. Ez a titkárság készítette elő a következő lépéseket a folklórhagyomány „egyenjogúsításának" (?) útján. Az UNESCO 1997. novemberében megtartott 29. üléséhez kapcsolódó konferencia az immateriális (szellemi) javak eltűnésének megakadályozására, elfogadta a 23. határozatot, amely rögzítette a szükséges distinkciót, a kulturális örökség szektorai között.

2oo1 márciusában egy szakértői csoport Torinóban kidolgozta az orális és *az intangible heritage* új definícióját, amit az UNESCO 2oo1, őszén tartott 31. közgyűlése elfogadott. A japán kormány támogatásával még abban az évben megjelent az erről szóló nyilatkozat és tájékoztató füzet a pályázati iratok benyújtásának módjáról, feltételeiről, elbírálásának menetéről, s az egész folyamat határidőkkel tagolt etapjairól. Ezzel az UNESCO a szájhagyományozó műveltség, a népzene, néptánc hagyományozásán, megőrzésén fáradozó egyének (előadók, kutatók), csoportok, intézmények (pl. fesztiválok) támogatását is felvállalta.

Voltaképpen e törekvés jegyében jött létre UNESCO támogatással az *Európai Folklór Központ* (ma *Intézet*) Budapesten 1994-95-ben. Első éveiben nemzetközi folklórfesztiválok rendezésére is vállalkozott... A Népművelési Intézetből létrehozott *Hagyományok Háza*

későbbi alakulat, leendő székháza épül már az új Nemzeti Színház szomszédságában. Ez a szervezet vállalta magára a néptánc és népzene *3. Világfesztiváljának* megrendezését 2oo4. augusztusában Budapesten, Pécsett (s további 13 helyszínen). A fesztivál rendezői 85 országból mintegy 25oo néptáncos (zenész, énekes) résztvevőt várnak.

Az első világfesztivált 1996-ban Hollandia, a következőt 2ooo-ben Japán rendezte meg. Mindebből úgy tűnik, hogy az örökségvédelembe betagozódó hagyománymentés és ápolás, bárhogy nevezzék is, Magyarországon jó mederben halad tovább.

Záró megjegyzések

1. A kulturális örökség fogalmának világméretű elterjedése, az UNESCO által felkarolt, propagált örökségvédelem, majd az intengible heritage fogalmának kidolgozása, s a folklórműveltség védelem alá helyezése jót tett a hazai folklórkutatásnak és ápolásnak. Nálunk a Hagyományok Háza és az Európai Folklór Intézet alkalmas intézményi keret nyújt mindehhez.
2. Az örökség-mozgalom visszaigazolja a magyar néprajztudomány 2o. századi, sőt utóbbi három évtizedben végzett munkáját (lásd a Magyar Népzene Tára köteteit, a Magyar Néprajzi Lexikon öt kötetét, a Magyar Néprajz c. kézikönyv köteteit, a szentendrei Szabadtéri Néprajzi Múzeum egységeit, a Néprajzi Múzeum tárgygyűjteményeiről megjelent katalógusokat, köteteket, a Magyar folklór c. egyetemi tankönyvet stb.) különösképpen a hagyomány kutatását a terepen. Igazolja a történeti irányultságú, diakron szemléletű néprajzi, foklorisztikai munkálkodás szükségét, fontosságát. Az említett BAUSINGER professzor és tübingeni iskolája ugyanis már 3o-35 éve próbálja eltanácsolni korábbi tárgyfelfogásától és szemléletmódjától a német (és az európai) néprajzkutatókat.
3. Az UNESCO és a francia etnológia mellett ki kell emelni a finnek, a japánok, a dél-koreaiak szerepét az örökségvédelem irányának kijelölésében. A turkui Nordic Institute of Folklore, illetve a Folk Narrative Research Society a harmadik világ országaiban tartott szemináriumok, workshopok útján segítette Ázsia, Afrika folkloristáinak, etnográfusainak kinevelődését, szakmai fejlődését. (Ezzel talán a kognitív antropológia gondjai is enyhülni fognak.)
4. Az MTA-nak van néhány kutatóhelye, mint a Művészettörténeti, a Néprajzi, a Nyelvtudományi, a Régészeti, a Történettudományi, a Zenetudományi Intézet, amelynek sok köze van a kulturális örökség kutatásához. Olyan archívumok, gyűjtemények gondozói, létrehozói, amelyeknek fejlesztése, digitalizálása, számítógépes nyilvántartásuk fejlesztése stb. komolyabb anyagi, szellemi ráfordításokat igényelne. Azonban az Akadémia eddig nem tudta a szükséges forrásokat biztosítani, s kellő figyelmet sem fordított gondjaikra. Az említett intézetek szellemi kapacitásukkal segíthetik */(segítik is!) az örökségvédelem főhivatású intézményeit (a múzeumokat, a NIT-et, a Hagyományok Házát). Ideje lenne, hogy az említett archívumok, gyűjtemények helyzete, további sorsa, fenntartásának, megőrzésének és hasznosításának sokágú kérdésköre – a hazai örökségvédelemhez is kapcsolódva – az Akadémián figyelmet, s komoly elemzést kapjon.

Irodalom:

BÁTKY Zsigmond
19o6 Útmutató Néprajzi Múzeumok szervezésére. Budapest
BAUSINGER, Hermann
1985 Traditionelle Welten. Zeitschrift für Volkskunde. 81.
BENDIX, Regina
2ooo Heredity, Hybridity and Heritage from One Fin de Siecle to the Next. In: Folklore, Heritage, Politics and Ethnic Diversity, A Festschrift for Barbro Klein. Pertti ANTTONEN et al., eds. 37-54. Botkyrka: Multicultural Centre.
ERDŐSI Péter
2oooa Feljegyzések az örökség diskurzusáról. Két konferencia tanúságai. Régió 11(1) 267-275.
2ooob A kulturális örökség meghatározásának kísérletei Magyarországon. Régió 11 (4) 26-44.
FEJŐS Zoltán
1981 A kultúraőrzés és folklórizmus. In: Folklór, társadalom, művészet, 9. 13-25. Kecskemét
2oo3 Tárgy-fordítások. Néprajzi Múzeumi tanulmányok. Budapest
GUNDA Béla
1994 Hagyomány és európaiság. Akadémiai székfoglaló (1991. január 28.). Budapest
GYÖRFFY István
1939 A néphagyomány és nemzeti művelődés. Budapest
HALÁSZ Péter
2000 Szükségünk van-e a hagyományra a harmadik évezredben? Honismeret XXVI. II/6. 52-57.
HARTOG, Francois
2ooo Örökség és történelem: az örökség ideje. Régió 11 (4) 3-25.
HOBSBAWM, Eric
1983 Introduction: Inventing Tradition. In: HOBSBAWM, Eric – RANGER, Terence (eds.) The Invention of Tradition, 1-14. Cambridge
HOFER Tamás – NIEDERMÜLLER Péter (szerk.)
1987 Hagyomány és hagyományalkotás. In: Kultúraelmélet és nemzeti kultúrák 1. Budapest
K. HORVÁTH Zsolt
2ooo Elképzelt múlt, felidézett jövő. Három séta az „örökség" kertjében. Múltunk, 3. 178-2oo.
KODÁLY Zoltán
1939 (1984) Magyarság a zenében. In: SZEKFŰ Gyula (szerk): Mi a magyar? 379-418. Budapest Hivatkozott utánközlés: Gondolkodó magyarok c. sorozat füzete, Magvető Kiadó, Budapest 1984..
MERRIMAN, Nick
1996 Understanding Heritage. Journal of Material Culture I (3) 377-386.
ORTUTAY Gyula
1971 Hagyomány, változás – népi kultúra. Népi Kultúra – Népi Társadalom V-VI. 283-296.
1981 A nép művészete, 323-33o. Budapest
PALÁDI-KOVÁCS Attila
1998 Néprajz az iskolában. In: KARÁCSONYNÉ MOLNÁR Erika – KRAICINÉ SZOKOLY Mária (szerk.): Hon- és népismeret, néphagyomány az oktató-, nevelőmunkában. Az 1996. október 4-5.i országos konferencia anyaga, 22-29. Budapest
SIMON András
2oo3 Hagyományőrző egyesületek Szajánban. In: JUHÁSZ Antal (szerk.): Táj és népi kultúra 4. Szajáni gyűjtés 181-1o6, Szeged
SONKOLY Gábor
2ooo A kulturális örökség fogalmának értelmezési és alkalmazási szintjei. Régió 11 (4) 45-66.
SOÓS Gábor
1996 Kitalált hagyományok. Kutatási füzetek 1. Janus Pannonius Tudományegyetem. Pécs
SVENSSON, Birgitta
1998 The Nature of Cultural Heritage Sites. Ethnologia Europaea 28 (1) 5-16.
VISKI Károly
é.n. (1933/194l) Tájékoztató. In: A magyarság néprajza I. 9-3o. Budapest
VOIGT Vilmos
198o A szájhagyományozás törvényszerűségei Ortutay Gyula műveiben, Ethnographia 91. 532-54o.

2oo3 A folklór védelme és a kulturális javak védelme. In: VIGA Gyula – HOLLÓ Szilvia – Cs. SCHWALM Edit (szerk.): Vándorutak – múzeumi örökség, 25-3o. Budapest

DANKÓ IMRE

Zsáka és a Bocskai-szabadságharc. Rhédei Ferenc tevékenysége

Annakidején hagyománnyá vált, hogy október 15-én, Álmosdon hajnali harangozással emlékeztek az 1604, október 15-én hajnalban lezajlott, a Bocskai-szabadságharc kezdetét jelentő álmosdi csatára. Egyes idős emlékezők szerint (1970-ben) legutoljára talán a 40-es években harangoztak, aztán valahogy "akkoriban elakadt", lehet, hogy a háborús harangozások miatt… mondogatták A Bocskai-szabadságharcra való emlékezés a későbbiek során, különösen a hajdúvárosokban, nem az október 15-i álmosdi csata évfordulójához, hanem a szabadságharc végét jelentő bécsi békéhez (1606), illetőleg az "öreg-, vagy nagyhajdúvárosokban" a hajdúk egy részét letelepítő, úgynevezett "nagyhajdúdiploma" kiadásához (Korpona, 1605. december 12) kötődött.

Bocskai István, legismertebb képe. Caymox Baltazár rézmetszete 1604-ből.

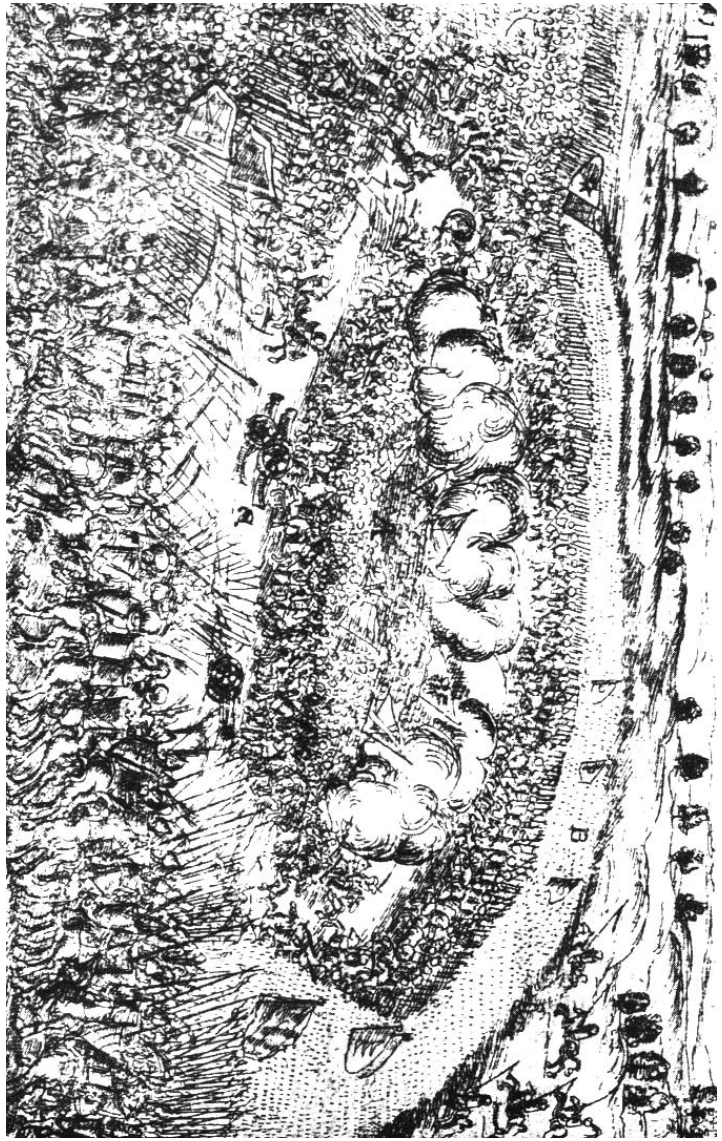

Az álmosdi csata. Egykorú metszet.

Az álmosdi csatára, a Bocskai István vezette szabadságharc kezdetére való emlékezéseket minden olyan helységben, ahol az álmosdi csatának, de még inkább Bocskai Istvánnak emlékművei álltak, 1970-ben vezette be és rendszeresítette a Hajdú-Bihar Megyei Múzeumok Igazgatósága - Déri Múzeum az októberben sorra kerülő Múzeumi Hónapok keretében.[1] Ezek a megemlékezések úgy zajlottak le, hogy a múzeumi szervezet egyik-másik munkatársát megbízta, felkérte, hogy a megadott időpontban, itt és ott jelenjenek meg és egy magukkal vitt koszorúval, körülbelül 10-15 perces emlékbeszéd után koszorúzzák meg az adott Bocskai emlékművet. Ezeket a megemlékezéseket többszörösen megbeszéltük a kérdéses helység tanácsi, hazafias népfronti, egyházi, iskolai, közművelődési vezetőivel, illetőleg sok más érdeklődővel. A megemlékezéseket mindenütt szívesen fogadták, köszönettel vették a kezdeményezést, és a legtöbb helyen csatlakoztak a koszorúzáshoz és szívesen gondoskodtak helyi "kísérőműsorokról": ének-, zenekari közreműködésről, szavalatokról, lovas bandérium szerepeltetéséről, stb.

Bocskai István egyik legismertebb képe, metszete, 1605.

Ezeknek a rendszeresekké váló október 15-ei emlékbeszédes koszorúzásoknak a programja rendre megjelent a Hajdú-Bihari Múzeumi Hónap Meghívó Programfüzeteiben. Az első "álmosdis" programfüzetben a múzeumi hónap különböző rendezvényeit ismertető részben *Az álmosd-diószegi csata évfordulója* címmel kis programismertető cikkben foglalkoztunk az álmosdi csata jelentőségével, a Bocskai István vezette diadalmas szabadságharc történetével és kitértünk a hajdúkiváltságolás, a hajdútelepítések máig ható gazdasági, társadalmi és kulturális hatásaira is.[2]

Az álmosdi csata, illetőleg a Bocskai István vezette szabadságharc kezdetére való ilyetén megemlékezések gyorsan továbbfejlődtek, differenciálódtak és egyes településeken, mondhatni, hogy központi ünnepségekké alakultak. Több helyen jó alkalmak voltak arra, hogy Bocskai szobrokat, emlékműveket állítsanak, leplezzenek le, hogy kapcsolatokat építsenek ki határainkon túli hajdútelepülésekkel is.

Az efféle október 15-ei megemlékezések közül a legnagyobb szabású az 1996. évi álmosdi megemlékezés volt, amelyen - országos ünnepséggé nőtt keretek között - felavattuk Györfi Lajos szobrászművész monumentális emlékoszlopát Álmosd határában, az egykori csata legvalószínűbb helyén.[3]

Ezekből a megemlékezésekből Zsáka sajnálatosan nem vette ki a részét. Pedig nagyon is sok köze volt Bocskai Istvánhoz, a Bocskai szabadságharchoz, és későbbi tulajdonosához, Bocskai István egyik legkiválóbb hadvezéréhez: Rhédei Ferenchez.

A XVI-XVII. század fordulóján a zsákai vár a jelentősebb magyar erődítmények közé tartozott. A kettős királyválasztás után a Habsburg-párti Izsákai András a várat átadta a császáriaknak 1562-ben, amikor is Schwendi Lázár császári fővezér ki is nevezte a zsákai vár kapitányává a jó katona hírében álló, Eger védelmében is részt vett Bay Andrást. Az erdélyiek, János Zsigmond nem nézhették jó szemmel a történteket, s ezért 1564-ben vissza akarták foglaltatni a zsákai várat, de ez akkor nem sikerült. A császáriaknak különben első dolguk volt, hogy a várba német zsoldos katonaságot vezényeltek. Ezt azonban már végleg nem tűrhették az erdélyiek és 1566 júliusában visszafoglalták a zsákai várat. Az a körülmény, hogy 1566-ban Gyula és Bél vára török kézre került, arra ösztönözte az erdélyieket, János Zsigmondot, hogy a zsákai várat minden korábbinál jobban megerősítsék. János Zsigmond a zsákai várat a török terjeszkedése ellen *is* komoly erődítménnyé kívánta formálni. Ez sikerült is, mert a törökök megtudva a zsákai vár megerősítését, és tartva tőle, követelték a lerombolását. János Zsigmondnak ügyes húzással-nyújtással sikerült a törökök követelését nem teljesíteni. Furcsa módon, ilyen veszélyes, bizonytalan időkben, ezekben a "nagy hadjárásos" években sikerült Zsákát "vára árnyékában" egyfajta, viszonylagos jómódhoz juttatni és elérni a községgel a mezővárosi besorolás küszöbét. Zsáka és vára ebben az időben élte első virágkorát. Jó híre, tekintélye annyira megnőtt, hogy Békés Gáspár, amikor János Zsigmond halála után, 1571-ben, a császári udvar támogatásával, Báthori István ellenében az erdélyi fejedelemségre tört, elég értékesnek látta ahhoz, hogy a porta rokonszenvének megnyerésére, támogatása biztosítására több más erősséggel együtt a zsákai várat is felajánlhassa a szultánnak. Békés Gáspár azonban elveszítve a kerelőszentpáli csatát (1575. júl. 19.). Lengyelországba volt kénytelen menekülni, ahol is aztán két év múlva meghalt. Zsáka tehát békén maradhatott, maradt is az erdélyi fejedelemség vára, városa.

Nemcsak Békés Gáspár látta ilyen értékesnek, stratégiailag fontosnak, biztonságosnak a zsákai várat, hanem Bocskai István is. Bocskai a szabadságharc nagy sikerekkel teli első szakasza idején, 1605-ben, erdélyi hadjárata megkezdése előtt, családi kincseit a nagykereki várból, a biztonságosabbnak vélt zsákai várba szállíttatta és ott őríztette. De itt, a zsákai várban

helyeztette el az álmosdi csatában megsebesült és elfogott Petz János generálist is.[4] Bocskai, jóllehet soha se járt Zsákán, messzemenően gondoskodott mind a városról, mind a várról. Erős őrizetet rendelt belé, állandóan folytatta a vár erődítését és végső soron kiváló hadvezérére, katonai tanácsadójára, bizalmas barátjára (a zsákai uradalom és vár későbbi gazdájára) Rhédei Ferencre bízta.

Egy kevésbé ismert Bocskai kép: Bocskai a hadvezér.
Egykori metszet.

A zsákiak nagyon hálásak voltak Bocskainak a gondjuk viseléséért és alakját, személyiségét, szabadságharcát számos mondával vették körül. Sok jel vall arra, hogy Zsáka és környéke lehetett a népmondákban is megformálódott Bocskai-kultusz kiindulópontja.[5]

Abban, hogy Zsáka lehetett a Bocskai-kultusz magja, erősen közre játszott az is, hogy a közvéleményben "hajdúkapitányként" említett Rhédei Ferencre bízta az uradalmat és a várat.

Bocskai István hajdúvitézei között. W.P. Zimmermann rézmetszete 1606-ból.

Rhédei valóban hajdú katonákkal rakta meg a zsákai várat és hadjárataiban is hajdúkatonákkal vett részt. Manapság, de már korábban is volt a hajdú szónak egyfajta pejoratív jelentésárnyalata. Általánosságban a fosztogató, útonálló, kegyetlenkedő, fékezhetetlen, máról-holnapra élő, magukat rablásból eltartó (több nyelvben a hajdú szó mindmáig rabló-t jelent!) embereket értették rajta. És hát bizony nem sokra becsülték őket, kapitányaikat se. Természetesen ebben az általánosításban is, mint minden általánosításban óriási ellentmondások is találhatók. Nagyfokú tájékozatlanságra is vall, ha például jelen esetben, Rhédei Ferenc esetében is, valamiféle rablóvezérre gondolnánk és Bocskai hajdúit is valamiféle rabló, fosztogató társaságként tartanánk számon. Ez alkalommal nincsen mód arra, hogy elmondjuk a hajdúk sokféle rétegződését, hogy felsoroljuk a hajdúság különféle csoportjait. Ehelyett három feltétlenül figyelembe veendő tényezőre hívjuk fel csupán a figyelmet: a XVI-XVII. század fordulóján a töröktől is veszélyeztetett Magyarországon (a mai fogalmak szerint) polgárháború folyt az úgynevezett királyi magyarországiak, azaz a császárhű, Habsburgpártiak és a János király országából kinőtt Erdélyi Fejedelemség hívei között. Ez a polgárháború megosztotta a kor egyetlen hadrafogható néprétegét, a hajdúságot is. Az a kifejezés, hogy "királyi hajdú" éppen azt jelentette, hogy ezeket a hajdúkat, hajdúcsoportokat a királyi végvárakban, a királyi hadseregekben, mondhatni hivatásos katonánként alkalmazták. Azonban ebben a megosztottságban az is benne van, hogy a hajdúk egyes csoportjait nemcsak a királyi várakban, a királyi hadseregben alkalmazták, hanem az

erdélyi fejedelemség váraiban, hadseregében is. Sőt, a történelem tud úgynevezett (földesúri) magánhadseregekről is, ahol a hajdúknak kötelessége volt gazdájuk (párt-)oldalán harcolni. Ilyen, magánföldesúri hadseregnek kell minősítenünk Bocskai István kezdeti hadseregét is. Amihez - mint tudjuk - az álmosdi csata előestéjén csatlakozott Belgioso hadai közül az a bizonyos hét hajdúkapitány, akik "nem nézhetvén nemzetük irtását" hűségesküt tettek, hitlevelet adtak Bocskainak. A királyi, vagy egyéb "állami" - és magánhadseregekben hívatásos katonákként szolgáló hajdúkatonák mellett elég nagy számban voltak találhatók az úgynevezett szabad hajdúk, akik hadnagyaik, vajdáik, kapitányaik vezetésével szerte kóboroltak az országban és létfenntartásuk érdekében mindenre kapható kegyetlenkedő, gyilkos, tolvaj-rabló társaság voltak s akiket több országos törvény kiirtani rendelt, törvényen kívül helyezett. Kiirtásuk azonban nem sikerült, nem is sikerülhetett, hiszen a hajdúkatonaság közülük nyerte mindig a szükséges utánpótlást s bizonyos esetekben szükség is volt – mindenkinek - a szabadhajdúk segítségére.

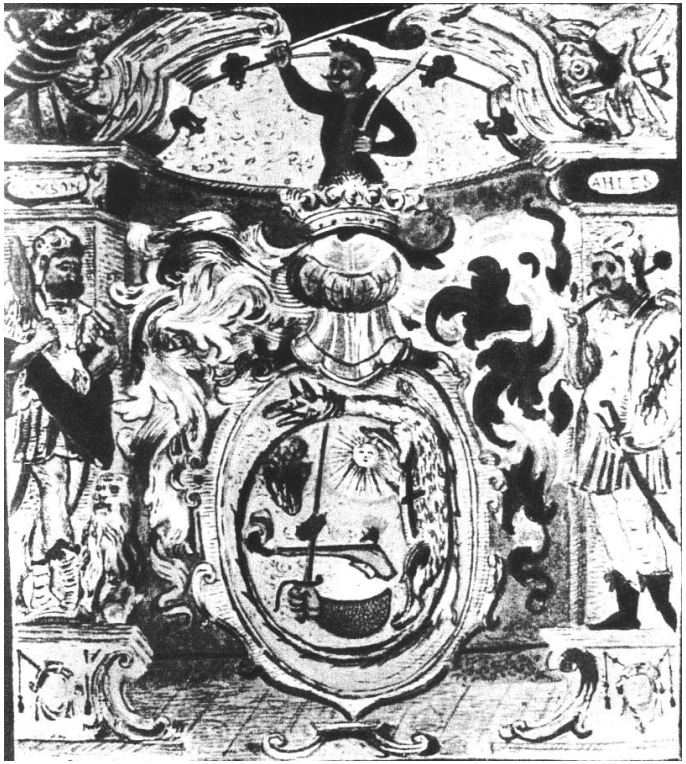

A hajdúk közös címere, középen Bocskai családi címerének egy jellemző motívumával.

A Bocskai-féle szabadságharc történetéből nem törölhetők ki a hajdúk. Bocskai hadseregének magját a katona hajdúk alkották. Hadvezéreinek is, köztük Rhédei Ferencnek is, kisebb-nagyobb hadseregeik magját ilyen katona hajdúk alkották. Rhédei Ferenc kislétszámú katonahajdúságát bőségesen felduzzasztotta a szabad hajdúk csoportjaival. Rhédei azért is vált kiváló hadvezérré, mert igen jó emberismerő volt, nagyon jól ismerte a hajdúkat is. Köztűz éppen a szabad hajdúk jellemző tulajdonságait (gyors mozgás, rajtaütésszerű harcmodor, megfélemlítő kegyetlenkedés, rablás, gyújtogatás, szabad zsákmányolás) figyelembe véve és alkalmazva, érte el bámulatra méltó sikereit. Rhédei nemcsak úgy kötődött Zsákához, hogy Bocskai a felügyelete alá rendelte s hogy a várban végeredményében Rhédei rendezkedett be, hanem úgyis, hogy az 1605. januárjában indítandó felsőmagyarországi hadjárata számára mind a katonahajdúkat, de még inkább a szabad hajdúkat Zsáka környékéről, Bihar-Békés megyék határszéleiről, feltétlenül a Tiszántúlról verbuválta. Van abban is valami, hogy a Bocskai István halála után "leszállt" hajdúság nagy része ezekre a szomszédos területekre telepedett le (ahonnan származtak) arra hivatkozva, hogy Bocskai István ide telepítette le őket, ahogy a híres Erdélyi Törvénykönyv, az Approbatae Constitutiones törvényesíti is őket.[6]

Rhédei nemcsak kiváló katona, nagyszerű hadvezér, hanem hűséges is, mindig az erdélyi fejedelmek oldalán álló és harcoló főúr volt. Öregségében is, Bethlen Gábor morvaországi hadjárata idején is, betegen, szekérben fekve irányította a harcot, vitte diadalra katonáit. Halála méltatlan módon érte, a morvaországi harctérről hazakívánkozván, szekérrel útra kelt, de útközben az áruló Daróczy István elfogta és Széchy Györgynek, Murány várában átadta. Rhédei Ferenc voltaképpen, mint fogoly halt meg Murány várában. Holttestét csak hosszas, már fenyegetésekkel is teli huzavona után adta ki Széchy György. Rhédei Ferenc holttestét a Zsákával együtt, egyidőben kapott piskolti birtokán, illetőleg a szentjobbi templomban temették el.[7]

Rhédei Ferenc életrajzát többen is megírták, de csak érintőlegesen és erősen hangsúlyozva, hogy "hajdúkapitány" volt. Mindmáig legjobb és legteljesebb életrajzát, gondos és valós történeti háttérbemutatással, *Komáromy András* hadtörténész írta meg, 1894-ben.[8] Mindazokat, akik élettörténete felől érdeklődnek, ehhez az életrajzhoz kell kalauzolnunk.

Ebben a cikkben nem az volt a célunk, hogy Rhédei Ferenc életrajzát ismertessük, hanem az, hogy rá irányítsuk a figyelmet a Bocskai István vezette szabadságharc 400. évfordulóján, a Bocskai hagyományokat leginkább képviselő, Zsáka történetében is döntő szerepet játszó Rhédei Ferenc élete és munkásságán keresztül is Bocskai István és Zsáka szoros kapcsolatára.

Jegyzetek:

1. Hajdú-Bihari Múzeumi Hónap 1970. Meghívó-Műsorfüzet. Debrecen, 1970. (-): Az álmosd-diószegi csata évfordulója. 15. p.
2. Az álmosd-diószegi csata évfordulója. Hajdú-Bihari Múzeumi Hónap, 1970. Meghívó-műsorfüzet. Debrecen, 1970. 3-4., 6-7 p.
3. Dankó Imre: Biharkeresztes és a Bocskai kultusz. Itt és Most 4. 1997. 1-3. p.
4. Dankó Imre: Zsáka. Száz Magyar-Falu Könyvesháza. (Budapest, 2000.) 32-37. p.
5. Dankó Imre: A zsákai vár mondái. Bihari Diéta III. Debrecen, 2001. 117-125. p.
6. Dankó Imre: A Körösköz-bihari hajdúság. A Gyulai Erkel Ferenc Múzeum kiadványai 8-9. Gyula, 1959. → Zsáka.68. p.
7. Nagy László: A Bocskai szabadságharc katonai története. Budapest, 1961. → Rhédei Ferencről: 101. p.
8. Komáromy András: Rhédey Ferencz, váradi kapitány. Hadtörténelmi Közlemények, VII. 1894. 466-467. p.

DANKÓ IMRE

Varga Gyula nyolcvan éves

Jászberényben 1992.

lesz április 2-án. Legutóbb hatvan éves korában köszöntöttük 1984-ben, a *Múzeumi Kurir* hasábjain.[1] Azóta sokminden történt Varga Gyula életében, úgy hogy ezúttal is, újból is szükséges életrajzát felvázolnunk.

A múlt év (2003) augusztus 16-án Kismarján nagyszabású *Falunap* megrendezésére került sor. Ennek keretében avatták fel a Varga Gyula által oly régóta szorgalmazott *Tájház*at. A Falunap kimagasló eseménye volt, hogy Kismarja Önkormányzata ünnepi közgyűlésén Varga Gyulát, a község nagy fiát, *Kismarja díszpolgárává* avatta. Az ünnepségen Varga Gyula életét és munkásságát *Bényei József* író-szerkesztő ismertette. Az ünnepségről a *Rálátás* rövid hírben emlékezett meg.[2] Nyilvánvaló volt, hogy ez az ünnepség már a nyolcvanadik életévéhez közelítő, Varga Gyula sorrendben az első, 80. születésnapi köszöntője volt. Így is van ez rendjén, mert a szülőfaluját, Kismarját *soha el nem hagyó* Varga Gyulát szinte kötelességszerűen a szülőfalunak, Kismarjának kell mindent és mindenkit megelőzve, elsőként köszönteni. Az a kitétel, hogy Varga Gyula *soha se hagyta el Kismarját*, legfőbképen arra vonatkozik, hogy Varga Gyula gondolkodásmódját, tudatosulását és mentalitását döntően befolyásolta Kismarja gazdasági-, társadalmi-és kulturális valósága. Arról a Kismarjáról van szó, amelyről az egyik legkorábbi tanulmányában így írt: "*Kismarja népe azonban a nagy jelentőségű szabadságjogok birtokában, különösképpen a jogok védelmezése körüli harcokban sajátos, öntudatos, hajdú hagyományaira büszke népi karaktert alakított ki. Ez a karakter jóval túlélte a szabadságjogok elévülését, sőt az idősebb generáció a legújabb időkig megőrizte, mint a hajdani küzdelmes századoknak késő unokákra vetődő halvány fényét. 1848 után a privilégizált városnak csak illúziói maradtak meg a régi jogokról. A valóságban a község ekkor már nem különbözött egy módosabb parasztközségtől. A lakosságnak mégis volt valami előnye a jobbágyfalvakkal szemben: egyrészről erős állatállománnyal rendelkeztek, másrészről a népnek megvolt az évszázados gyakorlata, hogy ezzel az állománnyal az új viszonyok közt is bánni tudjanak. Az állatállomány és a világban való forgolódás gyakorlata volt az, amely Kismarja népét a későbbi nehéz, válságos időkőkben is átsegítette a bajokon, nagyobb gazdasági romlás nélkül.*"[3]

Varga Gyula előadása Sumenben Ecsedi Istvánról.

Varga Gyula 1924. április 2-án született Kismarján, *Bocskai István* egykori kiváltságos mezővárosában, régi, a bihari hagyományos szabadparaszti életmódot élő, ám ugyanakkor haladó, a polgárosodás utjára lépett parasztcsalád gyermekeként. Származása, gyermekkori környezete meghatározó erejű kötődést jelentett mind népművelési-, illetve közművelődési-, mind tudományos, illetőleg közéleti tevékenysége számára. Figyelmét az agrártörténet, a tárgyi-és a szellemi néprajz kérdései, közelebbről a parasztság, még jobban megszorítva, a bihari nép műveletségének emelése, a népi művelődés fejlesztése felé irányította. Korán megismerkedett a népi írók mozgalmával, a népi kollégiumok világával. Egyetemi tanulmányai, melyeket a debreceni Kossuth Lajos Tudományegyetemen végzett, újabb és "szakszerűbb" lendületet adtak elképzeléseinek, kibontakoztatták tudományos érdeklődését, kutatói szemléletét.

Az egyetemen *Szabó István* professzor tanítványaként - akitől mindenek előtt kutatói-tudósi magatartásformát, rendszerező módszerességet, történeti-társadalmi látásmódot, romantikától mentes következetes, tényszerű vizsgálódást, egyfajta sajátos progressziv pozitivizmust, az adatok tiszteletét kapta - az *agrártörténet* felé fordult figyelme. Nagyszerűen beilleszkedett, *Szabó István* odaadó tanítványainak szűkebb körébe, amiből aztán *Szabó István* "mellőzésekor" sok baja származott. Ugyanakkor *Gunda Béla* első tanítványai közé is tartozva, a Néprajzi Intézetben a *népművészettel*, közelebbről a *néptánccal* kezdett behatóbban foglalkozni. Néprajzi vonatkozásban érdeklődése a későbbiek folyamán módosult, jobban

mondva erőteljesen kitágult, gazdagodott. Figyelme történeti-, társadalmi szemlélettel telítődve a gazdálkodás, a paraszti munkaszervezet, munkamegosztás, eszközhasználat vizsgálata felé fordult. Egyetemi tanulmányai - történelem - magyar - néprajz szakon - befejezése (1953) után *Gunda Béla*, illetve a *Néprajzi Intézet* tanársegéde lett, ahol már egy évvel korábban, 1952-ben, még mint egyetemi hallgató gyakornokoskodott. Nem sokáig maradt az egyetemen, 1955-ben a debreceni Tóth Árpád Gimnázium tanára lett. Hat évig tanított a gimnáziumban, aktivitását az iskolai tevékenységen kívül, a *népművelés* módszertani-, szervezeti munkája megismerésére fordította. Hamarosan a város, a megye elismert "népművelője" lett. Nemcsak mint neves táncost, tánccsoport vezetőt, koreográfust ismerték, hanem, mint jeles tánckutatót is számon tartották. Ez vezetett oda, hogy 1961-ben, amikor a Népművelési Tanácsadókat felállították, pályát változtatott, megvált az iskolától és a Hajdú-Bihar Megyei Népművelési Tanácsadó vezetője lett. Amikor aztán 1967-ben a Népművelési Tanácsadót megszüntették és helyébe a megyei művelődési központokat szervezték meg, Debrecenben is, a később Kölcsey Ferencről elnevezett Művelődési Központot, mi sem volt természetesebb, mint az, hogy tevékenységét igazgatóhelyettesként a Megyei Művelődési Központban folytatta.

Varga Gyula megnyit egy kiállítást.

Varga Gyula természetesen az elég hosszúra nyúlt népművelési-, illetve közművelődési munkája alatt nem hagyott fel tudományos kutató-és feldolgozó munkájával. Még 1955-ben, egyetemi tanársegéd korában jelent meg *Ajak táncélete* című monográfiája. 1957-ben egyetemi doktorátust szerzett. Különböző folyóiratokban (Agrártörténeti Szemle, Ethnographia, Népművelés stb.), múzeumi évkönyvekben megjelent kisebb-nagyobb cikkei, tanulmányai után, "komoly színrelépése" 1960-ban következett be, a már említett, idézett *Kismarja. Egy szabad paraszti közösség a feudalizmus bomlásának korszakában* című tanulmányával. Ez a nagyszabású tanulmánya arról tanúskodott, hogy mint tudományos kutató a történettudomány, közelebbről az agrártörténet és vele kapcsolatosan a történeti néprajz-, az agráretnográfia kutatása, tanulmányozása mellett döntött. Ezt a fejlődésmenetet erősítette meg és bizonyította az a tanulmánya, amely a *Szabó István* szerkesztette *A parasztság Magyarországon a kapitalizmus korában 1848-1914.* című kétkötetes akadémiai kiadvány első kötetében látott napvilágot, 1965-ben. Varga Gyula ezen tanulmánya *A termelés* nagy fejezetcím alatt a parasztgazdaság munkaeszközeivel foglalkozik, négy részben: 1. A parasztság hagyományos munkaeszközei a jobbágyfelszabadítás korában; 2. A gép a mezőgazdaságban; 3. A gépesítés tényezői Magyarországon; 4. Az eszközváltás mérlege a parasztgazdaságban.[4] Különben ez az a tanulmánykötet, amelyben Szabó István legodadóbb tanítványai, egymás barátai, kölcsönös segítőtársai munkái kaptak helyet: *Für Lajos, Simonffy Emil, Balogh István, Orosz István, Hársfalvi Péter, Rácz István* és mások mind módszertanilag, mind elvileg-társadalomtudományilag alapvető fontosságú tanulmányait találjuk. Varga Gyula tudományos tevékenységét vizsgálva azt sem szabad említés nélkül hagynunk, hogy évtizedekig a KLTE Történeti Intézetének volt rendszeres, állandó oktatója, de a Néprajzi (Intézetben) Tanszéken is tartott előadásokat.

Varga Gyula kedvenc épülete.
Magtár, amely a kismarjai kastély alapjain épült.

Jelentős fordulat következett Varga Gyula életében, amikor 1969-ben, már mint országosan ismert történész-etnográfus, a Déri Múzeumba, a Néprajzi Gyűjtemény élére került. Méltán érezhette úgy, hogy a továbbiakban lényegesen többet foglalkozhat tudományos munkával: kutatással-gyűjtéssel és feldolgozással, mint korábban. Ez valóban így is volt és talán nem túlzunk, ha azt mondjuk, hogy a muzeológus Varga Gyulában rendkívül szerencsés módon egyesült a tudományos-és a közművelői tevékenység és ez a Déri Múzeumban, illetőleg a Hajdú-Bihar Megyei Múzeumok Szervezetében bontakozott ki igazán. Kiderült, hogy nagyon jó kiállítás rendező, hogy a gyakorlati, a fizikai munkától sem riad vissza, hogy a muzeológiát komoly, önálló tudományágnak tekinti és tevékenysége során ennek megfelelően jár el. Nagyon sok segítséget talált a Hajdú-Bihar Megyei Múzeumi Szervezet különböző

kiadványaiban, kiadványsorozataiban (a Déri Múzeum, a Bihari Múzeum, a Hajdúsági Múzeum évkönyvei, a Hajdú-Bihar Megyei Múzeumok Közleményei, a Múzeumi Kurir stb.) is. Rengeteget dolgozott, tudását, elhívatottságát több kiállítás rendezésével, precíz múzeológiai szakmunkájával (gyűjtés, nyilvántartás, tárgyismeret stb.) fényesen bizonyította. Örömmel vállalta és nagyon eredményesen vezette a múzeumi gyakorlatra a Déri Múzeumba küldött egyetemi hallgatók elvi-gyakorlati múzeológiai foglalkozását. Egyre terebélyesedő tudományos tevékenysége mellett nem tagadta meg közművelő múltját, nagyszerű közművelődési eredményeit sem. Fényes bizonyítéka volt ennek, hogy a Művelődési Központtal és a Népművelési Intézettel, valamint számos községi tanáccsal megszervezte és elindította az országos hírre szert tett és elismerést kiváltott *Hortobágytól a Sárrétig* című sokfordulós, helytörténeti és néprajzi érdekű vetélkedő játékot. Ennek a vetélkedőnek számos múzeumi "haszna" is volt. A múzeum néprajzi gyűjteménye sok tárggyal és sok adattári anyaggal gazdagodott és a vetélkedő játék utolsó fordulójának köszönhetően derült fény (és ízlelhettünk is meg) számos régi, már majdnem elfeledett népi ételre - és írhatta meg Varga Gyula az egyik legérdekesebb könyvét a hajdú-bihari népi táplálkozásról, 1993-ban.[5]

Tudományos érdeklődése, sok esetben éppen a múzeumi anyagokhoz kötötten bővült jelentősen, illetve fokozódott. Így például egyre behatóbban kezdett foglalkozni a népi (bihari) építészettel, valamint a népművészettel (előnyt adva ezen a téren is a Hajdú-Bihar megyei népművészetnek.) 1975-ben nagyszerű könyvet írt az eladdig eléggé elhanyagolt érmelléki szőlőkultúráról.[6] 1979-ben nagy tanulmányt jelentett meg a bihari síkság népi építkezéséről[7], azután pedig 1984-ben (V. Szathmári Ibolyával közösen) a hajdú-bihari szőttesekről[8], míg 1986-ban a debreceni szíjgyártókról írt monográfiát.[9] Népművészeti munkásságára azzal tette fel a koronát, hogy 1993-ban elvállalva a *Népművészeti Örökségünk* (Megyék Népművészete) Monográfia Sorozatban a *Hajdú-Bihar Népművészete* című kötet szerkesztését, részint saját maga, részint pedig az általa összeválogatott szakemberek írásaiból összeállította a példamutatóan gazdagon és felettébb jól-szépen illusztrált reprezentatív kötetet[10]. A társadalomnéprajzhoz-, az agrártörténethez se lett hűtlen. 1978-ban harmadjára "vette elő" Kismarja kutatását. Ezúttal a legkorszerűbb demográfiai módszerekkel, az úgynevezett családrekonstrukciós eljárással állította össze szülőfaluja etnokulturális monográfiáját.[11] Sokan ezt a könyvét tartják főmunkájának, jóllehet, hogy 1978 után még számos új módszert, korszerű szempontokat alkalmazott, nagyszerű történeti-, agrártörténeti-, társadalomtörténeti munkákat alkotott. Ezek közül csak néhányat említve szólunk arról, hogy részt vett a *Debrecen története* című vállalkozásban; a *Rácz István* szerkesztette második kötet számára az 1693-1849-ig terjedő időszak ipari termeléséről, a debreceni társadalom iparos rétegeiről írt nagyszerű tanulmányt.[12] Helytörténeti munkásságának kimagasló eredménye az általa szerkesztett és (jelentős mértékben írt) *Berettyóújfalu története* című monográfia.[13] 1992-ben, mint a legmegbecsültebb muzeológusaink, történészeink, helytörténészeink, Bihar kutatóink egyike vonult nyugdíjba. Mint nyugdíjas is továbbdolgozott, kedvenc témái foglalkoztatták, amelyekkel bekapcsolódott a *Bihari Diéta* munkálataiba is. 1996-ban, a Bihari Diéta I (első) kötetében *Vázlatkép bihari kiváltságolt települések agrárnéprajzáról* címen nyújtott összefoglaló képet.[14] Hasonlóképpen, a Bihari Diéta II. kötetébe *A népművészet Biharban* címen írt egyfajta összegező áttekintést, 1999-ben.[15]

Muzeológus korában érték az első nagy, komoly elismerések, kitüntetések. 1983-ban megkapta a legmagasabb muzeológus szakkitüntetést, a *Móra Ferenc Emlékérmet*. 1984-ben a *történettudományok kandidátusa* lett, a következő évben, 1985-ben pedig kinevezték a KLTE Történeti Intézete *címzetes docensévé*. 1991-ben *Bocskai díjban* részesült. 1994-ben megkapta a legnagyobb néprajzi szakkitüntetést, a *Györffy István Emlékérmet*. Ugyanekkor, 1994-ben *Életfa díjban* részesítették.

Mi, a *Rálátás* olvasói is sokszor kaptunk kóstolót munkássága gyümölcseiből. Több cikke, rövid tanulmánya jelent meg folyóiratocskánkban, kizárólag bihari témákról. Mi se voltunk feledékenyek; mindig figyelemmel kísértük élete folyását. Tisztelettel és nagyrabecsüléssel, baráti-munkatársi szeretettel fordultunk felé és kívánunk Neki most is, 80. születésnapja alkalmával "minden jót", mindent, amire leginkább szüksége van: egészséget, bizakodó, türelmes életmódot és még sok-sok eredményt-, elismerést hozó, megnyugvást adó, boldog éveket!

Jegyzetek:

1. Dankó Imre: Varga Gyula hatvan éves. Múzeumi Kurir 44. 1984. 98-100 p.
2. Rálátás, IV. 2003. 3. sz. 43. p.
3. Varga Gyula: Kismarja. Egy szabad paraszt község a feudalizmus bomlásának korszakában. Szabó István (szerk.): Agrártörténeti tanulmányok. Budapest, 1960. 71-137. p. Az idézet: 127. p.
4. Varga Gyula: A termelés. A parasztgazdaság munkaeszközei. Szabó István (szerk.): A parasztság Magyarországon a kapitalizmus korában 1848-1914. I. kötet, Budapest, 1965. 267-348. p.
5. Varga Gyula: A népi táplálkozás Hajdú-Bihar megyében a XX. század első felében. A Hajdú-Bihar Megyei Múzeumok Közleményei 52. Debrecen, 1993. 225 p.
6. Varga Gyula: Az érmelléki szőlőkultúra. Bihari Dolgozatok. A Bihari Múzeum Közleményei 3. Berettyóújfalu, 1976. 106 p.
7. Varga Gyula: A bihari síkság népi építkezése. Szőllösi Gyula (szerk.): Hajdú-Bihar népi építészete. Debrecen, 1979. 191-233. P
8. V. Szathmári Ibolya - Varga Gyula: Szőttesek Hajdú-Bihar megyében. Hajdú-Bihar Megyei Néphagyományok I. Debrecen, 1984. 110 p. + 8 színes és 42 fehér-fekete képoldallal.
9. Varga Gyula: A debreceni szíjgyártók. Debrecen, 1986.
10. Gazda László - Varga Gyula (szerk.): Hajdú-Bihar Megye Népművészete. Népművészeti örökségünk, Budapest, 1989. 407 p.
11. Varga Gyula: Egy falu az országban. (Kismarja életrajza a felszabadulásig.) A Hajdú-Bihar Megyei Múzeumok Közleményei 33. Debrecen, 1978. 291 p.
12. Varga Gyula: Ipari termelés - a társadalom iparos rétegei. Rácz István (szerk.): Debrecen története 2. kötet, 1693-1849. Debrecen, 1981. 309-352. p.
13. Varga Gyula (szerk.): Berettyóújfalu története. Berettyóújfalu, 1981. 687 p. - Itt kell megemlítenünk, hogy Varga Gyula mint szerzőtárs részt vett a hajdú-bihari helytörténetírás nagy vállalkozásai mindegyikében. Közülük itt csupán a *Dankó Imre* szerkesztette *Hajdúszoboszló Monográfiája* című munkát (Hajdúszoboszló, 1975. 848 p.) említjük meg (benne *Varga Gyula: Hajdúszoboszló agrártörténete* című tanulmányával, 399-446. p.). Valamint a *Balassa Iván* szerkesztette *Báránd története és néprajza* című monográfiára utalunk (Báránd, 1985. 644 p.), amelyben *Varga Gyula: A bárándi agrártermelés 1700-1945* című tanulmánya a 273-331. oldalakon található.
14. Varga Gyula: Vázlatkép bihari kiváltságolt települések agrárnéprajzáról. Bihari Diéta I. Berettyóújfalu, 1996. 42-50. p.
15. Varga Gyula: A népművészet Biharban. Bihari Diéta II. Debrecen, 1999. 119-129. p.

BÁNKINÉ MOLNÁR ERZSÉBET

„Csak egyet bánok”
(A nászágy megrontása a XVIII. században)

A minap az interneten böngészve rábukkantam a magyarországi lakodalmi szokások válogatott bibliográfiájára (primus.arts.u–szeged.hu). Az összeállítás 89 tétele széles áttekintésre ad lehetőséget. A bibliográfiából kiindulva talán napokig folytathatnánk a szakirodalom gyűjtését, olyan gazdag a szokáskör irodalma. Gondolhatnánk nincs már feltárni való a témában, de a kutatás rácáfol erre. A történelmi dokumentumok néprajzi szemléletű vallatása még sok új adalékkal szolgálhat, különösen abból az időszakból, amelyre már nem lehet az emberi emlékezet segítségével visszapillantani. A XVIII. század második felének vizsgálati jegyzőkönyveiből most két olyan esetet idézek, amelyek a menyasszonyfektetés körülményeiről és a kapcsolódó rontásokról szolgálnak hiteles adalékokkal.

A helyszín Jászkisér és Kunszentmárton, látszólag két eltérő tájegységhez a Jászsághoz és a Nagykunsághoz tartozó település. Valójában a történés idején Kunszentmárton lakosságának többsége szintén jászságinak tekinthető, hiszen 1719-ben Jászapátiból költöztek át a török idők alatt elpusztult falut életrekeltő telepítők. Őket később további jászsági beköltözők is követték. A két falu lakossága a vizsgált korszakban többségében jászsági, vagy az oda beköltözők révén Heves, Nógrád megyei gyökerű népesség. Lakodalmi szokásaikat döntően a jelzett vidék szokásrendje határozhatta meg.

Jászkiséri esetünk kivizsgálása 1757. november 29-én zajlott két évvel a történtek után. A vizsgálatban azt próbálták kideríteni, Molnár Márton feleségének az Átányból (Heves megye) hozott, de szülei révén Jászkisérből elszármaztott Tóth Sárának mi okozta a nászéjszaka után hamarosan bekövetkezett halálát. A hosszadalmas tanúvallomásokból a vőlegény édesapját Szabó alias Molnár János 55 éves római katolikus gazdát idézem. *„… történt amidőn a szokás szerint vacsora után akarván le fektetni, a nyoszolyó asszonynak mondották, hogy kellyen ki és vesse meg a Meny Asszony ágyát. Akor a megh írt Meny Asszony mondá a nyoszolyó asszonynak ne mennyen mert eő maga fogja megh vetni az ágyat és akár ki vesse megh eő maga széllyel hánnya.”* A tanú felesége ezt meghallva azonnal elmondta a férjének mit akar a menyasszony, s megegyeztek, hogy *„ne engedtessék a meny asszonynak az ágyvetés hanem a nyoszolyó asszonyok vessék megh a szokás szerint s Isten hírével feküdgyenek be.”*

Ezt követően a nyoszolyóasszony megvetette az ágyat, a vőlegény pedig elbúcsúzott a vendégektől és belefeküdt. A menyasszonyt a szokás szerint a nyoszolyóasszonyok és a vőfély kísérte az ágyhoz. Ő *„látván az ágyat és az Férjit rajta fekünni nem akart rá fekünni; el unván erőltetni a nyoszolyó asszonyok ott hagyták. Az vőfély maga maradván a gyertyák csak nem az ujjára égtek, megh esküdvén a vőfély, hogy nem hagyja addigh míg le nem fekszik”.* A menyasszony még sokáig álldogált *„nagy sokára le fekvék de a mely varrott Dinnye leveles párna az fejek alatt volt annak varrására esett volna a meny asszonynak feje. Reája nem tévén a vőlegény mellé bújt le szorítva fejét és azon varrott párnának a csücske a fejére hajlott. Ezen szókat szólán le fektiben …. Csak egyet bánok csak egyet bánok, de a férjének nem mondta, hogy mit bán.”*

Másnap az új asszony igen rosszul volt, s amikor a főkötőjét felkötötték azt mondta *„de bizony de bizony sem fejéret sem feketét nem sokáig kell nekije.”*

Csakhamar ágynak esett és soha többé nem kelt fel. Kérte vigyék vissza Átányra, mert az ott lakos sógora Juhász István megmondta *„hogy ha rosszul lészen eő vagy az ura vitesse által magát és semmi baja nem lészen utána.”*

A rokonság elment Átányra, hogy Juhász Istvántól kérjen gyógyító szert, de az elküldte őket, mondván másik határban nem használ a szer, vigyék oda hozzá a menyecskét. Csak ezek után kérdezte meg mi baja. A tanú, aki jelen volt Átányon így válaszolt, *„jobban tudja Kend mert innen hozta Kisérre a nyavalyát nem ott kapta, soha nem látta azt Kend hogy a meny asszony vesse meg a maga ágyát ki tanította arra, megh ütvén Juhász István a maga mellyit mondván én tanítottam. A tanú felelvén oldozza fel kend hát, mert az én fiamnak akartátok ásni de íme ez esett beleje.”* A menyecske másnapra meghalt. A temetésre az anyós ment át, ahol meghallotta, hogy a leveles párna lehetett a baj oka. Otthon felbontották a párnát, s *„egy tollas kisded koszorút találtak benne mely koszorú kenderbül volt csinálva és az egész Nemes Tanács elibe azonnal fel is hozatott.”*[1] Azt nem tudjuk lett-e folytatása a vizsgálatnak, vagy megnyugodtak a rontó eszköz megtalálásában.

A másik esetünk 1783-ban Kunszentmártonban Horváth György lakodalmas házánál történt, a Szt. Mátyás napkor tartott lakodalomban. *„Amidőn a menny asszonyt fektetni készültek, mivel a menny asszony ágya lepedőben bé volt varrva, Kapronczai József felesége(nyoszolyóasszony) kezdette fejteni a varrást.”* Látta ezt a vőlegény bátyja odament és azt mondta a fiatal párnak *„ha meg vetik az ágyatokat abba ne hagyátok, hanem széjjel hányván másként vessétek, mert engemet is kétféle képen kötöttek meg.”* Az eredménye pedig az lett, hogy *„egy holnapig semmit sem tudott tsinalni a feleségének mert kétféle kötésben volt”.*[2] Sajnos nem derült ki miből állt valójában a kötés, csupán annyi, hogy itt is a nyoszolyóasszonyt gyanúsították meg a rontással.

A menyasszony fektetése mind a jász, mint a palóc vidéken hasonló ceremóniával zajlott. Réső Ensel 1866-ban megjelent könyvében (Magyarországi népszokások Pest, 1866.) leírja, hogy az itt idézetthez hasonlóan a vőfély három égő gyertyával a kezében vezette a menyasszonyt az ágyhoz, ahol a vőlegény már várta. Mások is szólnak a menyasszonyfektetés ceremóniáiról, de talán e két különleges eset közreadása új adalékkal szolgálhat a lakodalmi szokáskör kutatásához.

Jegyzetek:

1. SZML. Jászkisér Rsz.74. Inguistiones et alia acta senatorum 1722-1763.
2. SZML. Kunszentmárton Protocolla Inguistionum 1746-1793. /1783. március 3./

NYAKAS MIKLÓS

A Hajdú Kerület története*

Ebben az ünnepi pillanatban, amidőn a megyei közgyűlés bölcs döntése következtében első ízben emlékezhetünk meg szervezetten szűkebb tájegységünk sorsának alakulásáról, arról a múltról, amely ilyen vagy olyan formában a jelen mindennapjait is befolyásolja, nem lehet kísérletet nem tennünk arra, hogy mindennek tulajdonképpen mi is a valódi értelme. Ezzel a kérdéssel tulajdonképpen a történelem lényegét feszegetjük, azt az időfolyamot, amelyben minden kor minden társadalma megpróbálja magát elhelyezni és törekvéseit az adott idősíkhoz viszonyítani. Ha elfogadjuk a neves holland kultúrtörténész, Huizinga megállapítását, úgy azt mondhatjuk, hogy "a történelem az a szellemi forma, amelyben egy kultúra számot ad magának múltjáról". A történelem európai értelmezése pedig bevallva bevallatlanul teológiai gyökerű és Szent Ágoston Civitas Dei c. munkájára vezethető vissza, amely a lineáris haladást

az abszolutum eléréséhez köti, s amely a közösségek valamely formájában (Szent Ágostonnál ez a populus Dei - Isten közössége) valósul meg.

Az európai gondolkodásnak ez a teljessége több mint egy évezred óta hat a magyarság szellemi önmegvalósítására, amely többek között gesztáinkban, krónikáinkban is testet öltött, de ott volt abban a hatalmas méretű és színvonalú jogalkotásban is, amelynek hordozói a magyar törvénytár testes kötetei, s amely egy önmagára méltán büszke, a középkorban valódi nagyhatalmat magának mondható nemzet alkotása. A magyar politikai berendezkedés tulajdonképpeni hordozója egy évezreden át a vármegye volt, amely a fentebb jelzett politikai gondolkodás termékeként is felfogható, s amelyre természetes szövetként épült rá a különböző korok társadalmi és politikai valósága.

Sajátos tájegységünk különös ténykörülménye, bizonyos szempontból talánya az, hogy a történelem nehéz küzdelmekkel teljes, rendhagyó, vérzivataros századaiban e táj népessége hogyan tudta önmagát úgy megszervezni, hogy beépüljön a magyar történelem fentebb jelzett szerves szövetébe, s önmagának a szomszédos, több évszázados múlttal rendelkező törvényhatóságokkal szemben is, önálló törvényhatósági létet biztosítson. Mai megyénk területe két vármegyei törvényhatóság (Bihar és Szabolcs), egy szabad királyi városi törvényhatóság (Debrecen) és egy országgyűlési képviseleti joggal is rendelkező szabad kerület területéből tevődött össze, s mint ilyen, csak 1950-ben került összevonásra.

A törzsmag kétségtelenül a szabadalmas hajdúvárosok kerülete volt, amelyet 1876-ban bizonyos szabolcsi és bihari területekkel tulajdonképpen csak kibővíttettek, s amelynek székhelyét Hajdúböszörményből Debrecenbe helyezték át. A kiváltságolt hajdúvárosok 1606 után Szabolcs vármegye területén jöttek létre, Bocskai István különösen szerencsés elgondolásaként. A nagy fejedelem ezzel nemcsak egy pusztulásra szánt, kiirtásra ítélt népészt mentett meg a nemzet számára, hanem egy sajátos szabadparaszti-mezővárosi fejlődés alapjait is megvetette. A hét hajdúváros - Szoboszló, Nánás, Böszörmény, Dorog, Hadház, Vámospércs és Polgár - belső szervezési alapelve azonos volt, s már igen korán, 1613-ban kikerültek a vármegyei keretből, s a kassai főkapitányság alá rendelve tulajdonképpen a magyar végvári rendszer alkotóelemei voltak. Egységesen vettek részt az erdélyi fejedelmek Habsburg - ellenes háborúiban, az erdélyi hadsereg meghatározó részét adván, csakúgy, mint a kassai főkapitányok utasítása nyomán a sem nem béke sem nem háború állapot mindennapos, kemény török-ellenes helytállásában is. Az igazán nehéz időszak 1660 után következett be, amikor Várad török kézre kerültekor Szejdi budai basa a hajdúvárosok ellen is bosszuló hadjáratot vezetett, s ezt a vérveszteséget nehezen, katonai erejük megroppanását pedig alig-alig tudták pótolni.

Márpedig ez a korszak a nemcsak a magyar történelem egészére volt vészterhes, hanem tájegységünk számára különösen! A kibontakozó kuruc mozgalmak eredményeként az addig három részre szakadt országból egy újabb rész vált ki - Thököly állama - s az addig két részre adózó helyek hármas fennhatóság alá kerültek, a közbiztonság soha nem látott mélyre süllyedt, s a török portyázó csapatokat eddig csak ritkán látó hajdúvárosok népessége is megismerkedhetett a közeli váradi törökök révén a mindennapos veszéllyel. Haló poraikban is mély tiszteletet érdemel a hajdúvárosoknak az a nemzedéke, amely ebben a rendkívül nehéz időszakban, nem csekély diplomáciai érzékkel megáldva, maradék katonai erejüket hatásosan emlegetve, nem csekély anyagi terhet is vállalva, évtizedes szívós küzdelem után elérte az önálló törvényhatóság megteremtését, a szabad hajdúvárosok kerületének létrehozását.

Mindenekelőtt a három kivont szablya árnyékában fizikai megmaradásuk elérést biztosították nem csekély diplomáciai tehetséggel, utánajárással és ügyességgel

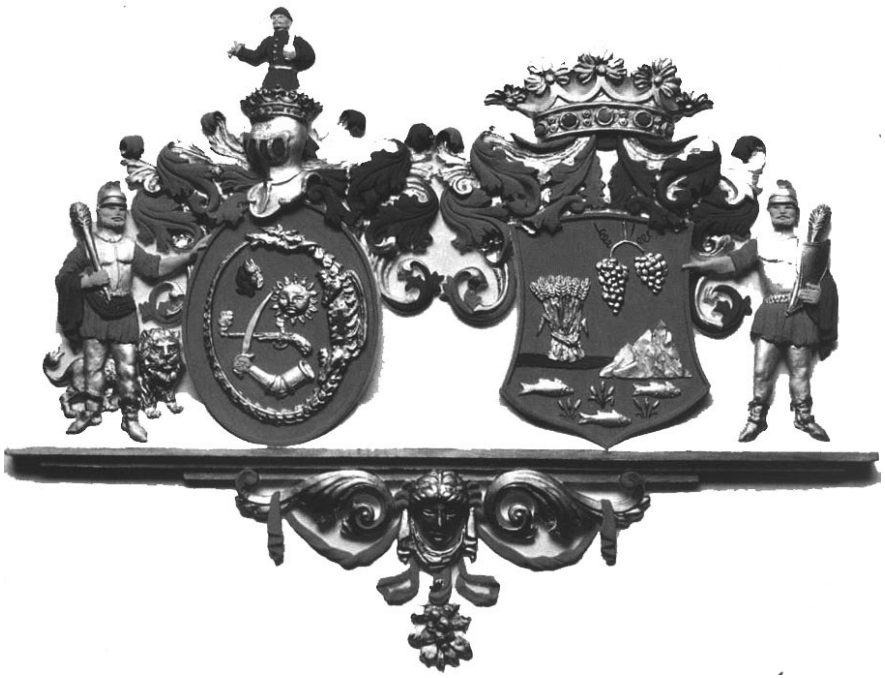

Hajdú-Bihar megye címerképe.

1663-ban például Wesselényi Ferenc nádor adott védlevelet Nánás hajdúváros számára a kóborló végváriak ellen, sőt "a vármegyebeliek nevek alatt járó Magyar tsavargók és Vagabundus katonák"-at a hajdúk "in flagranti" meg is ölhették. A nádor védlevele világosan megmondja, hogy a többi városban is ugyanilyen vészterhes a helyzet. Ezért is fordultak a hajdúvárosok 1666-ban a felsőmagyarországi főkapitányhoz, gróf Csáki Ferenchez, hogy vegye pártfogásba őket. Az meg is ígérte, hogy mindenféle "impetitoroktól" megoltalmazza, s ezért elvárja, hogy a királyi Magyarországhoz hűségesek legyenek. A városok jórészt egyenként igyekeztek beszerezni oltalmazó iratokat, különösen Nánás védleveleiből maradt fenn szép számmal. Így a felszabadító háborúk utolsó éveiből Schlik Lipót nagylétai táborából címzett védlevele (1691), Heisler Donát, a tiszántúli részek parancsnokló generálisának védlevele (1692), De Porta Fülöp Jakab védlevele Debrecenből (1695). 1685-ben pedig Csáky István felső-magyarországi kapitány adott ki védlevelet a hét hajdúváros számára. Ez utóbbi abból a szempontból különösen érdekes, hogy gyakorlatilag valamennyi hajdúvárosnak védelmet ígér a külső zaklatások, terhelések és törvénytelenségek ellen.

A fenti menlevelek a reguláris hadsereg zaklatásai ellen nyújtottak védelmet, s valóban, a falvak és mezővárosok népe számára a kóborló, vagabund katonák, a megélhetéssel küzdő végváriak zaklatása nem sokban különbözött a köztörvényes bűnözőkétől. Az ellenük való védekezés a kialakuló kerületi szervezet egyik nagyon fontos feladata volt. Csáky István

fentebb idézett védlevele tulajdonképpen valamennyi hajdúváros számára védelmet ígért a kassai főkapitánysághoz tartozó katonák ellen, s ezzel tulajdonképpen kötelezte is a hajdúvárosokat arra, hogy a védekezést közösen szervezzék meg, amely tehát szervezetileg egységes fellépést követelt meg, s így kihatásában mélyebb változásokat idézett elő, mint a korábbi, csak az egyes városok számára szóló védlevelek. Alapvetően fontos volt a nemsokára kialakuló törvényhatóság létrejötte szempontjából a kiváltságaikon esett legsúlyosabb sérelem kezelése, az adóügy számukra elfogadható rendezése.

A XVII. század első felében csak katonai szolgálattal tartozó hajdúvárosokat a bécsi udvar 1685-ben kötelezte állami adó fizetésére, bár ez eleinte nem volt rendszeres. Erre egyébként már Thököly Imre is kísérletet tett. Egyre inkább nyilvánvaló lett, hogy a hajdúvárosok számára létkérdés az, hogy a kivetett terheket egyedül, vagy pedig Szabolcs megye keretein belül teljesítik-e, s ezért minden követ megmozgattak, hogy a vármegyétől független, különálló adózási portákkal rendelkezzenek. A Szabolcs megyével közös teherviselés esetén a vármegyei nemesség ugyanis mértéktelen módon terhelhette volna a hajdúvárosokat. Általános adóügyi megfontolásokból a hajdúvárosok törekvését a bécsi udvar is támogatta, s 1696-ban Pozsonyban, a nádori concurzuson - amelyen a hajdúvárosok is képviseltették magukat - véglegesen elválasztották őket Szabolcs megyétől. Ezt azonban csak úgy sikerült elérniük, hogy a vármegyéknél lényegesen nagyobb terheket vállaltak. Itt jegyezzük meg, hogy Szabolcs vármegye állandó igénye a hajdúvárosok betagolására olyan fenyegetés volt, amely a hajdúvárosok részéről az elválási tendenciákat csak erősítette.

Nem tudjuk, ki volt az a hajdúvárosi politikus, aki 1690 körül megfogalmazta városok célkitűzéseit. A történeti kutatásba eddig be nem vont, s ránk csak fogalmazvány formájában fennmaradt irat olyan világos, egyértelmű programot adott, amelynek teljesítése százados feladat lesz, s amelynek végén előttünk fog állani a teljes törvényhatósági jogkörrel bíró Hajdúkerület. Még akkor is, ha bizonyos célkitűzéseket nem sikerült elérni, más téren viszont - pl. az országgyűlési képviselet esetében - ennél többet. Talán nem tévedünk, ha a Hajdúkerület első főkapitányát, Désány Istvánt sejtjük a munka mögött, mint ahogyan bizonyos, hogy a kialakuló új törvényhatóság szervezésében a nánási hajdúk eminens szerepet játszottak.

A tizenkét pontban összefoglalt célkitűzés a következő: 1. Hogy a vármegye joghatóságától a Nemes Városok mentesek legyenek. 2. Kamarai censust a városoktól ne kérjenek. 3. A Kamara joghatósága legfeljebb jelképes lehet, de odáig ne terjedhessen, hogy a számadásokat vizsgálja, s beleszóljon a helyi választásokba. 4. Országgyűlési taksát ne vessenek a városokra. 5. Politikai és egyéb közdolgokban az Udvari Haditanácstól függjenek, katonai számadásaikat és a házipénztár számadásait ott mutassák be. 6. Erősítsék meg a városok kiváltságait az eddigi gyakorlat szerint, s ahhoz semmiféle, számukra hátrányos záradékot ne fűzzenek, a királyi haszonvételek jogát is erősítsék meg, akárcsak a pusztabirtokokhoz való jogot. 7. A hajdúvárosok kiváltságaiért a kincstár mintegy királyi oltalmazást vállaljon. 8. A törvénykezés fellebbviteli fóruma a tárnokszék legyen. 9. A városi kapitányokat, hadnagyokat és egyéb tiszteket szabadon választhassák. 10. A pallosjog (a bíráskodás teljessége) - a városok közösségének - megadassék. 11. A hajdúvárosoknak különálló adózási portái legyenek, s a katonai beszállásolás is egyedül az udvari haditanácstól függjön, s a vármegyének abba beleszólása ne legyen. 12. Vámtól, harmincadtól a városok az országon belül mentesek legyenek.

Mindebből egy önálló törvényhatóság képe bontakozik ki, amelyet szívós munkával, lépésről lépésre meg is valósítottak. Visszatérve az önálló adózási porták kialakítására, megállapíthatjuk, hogy annak legfontosabb következménye az 1698. nov. 22-én tartott általános közgyűlésen megalkotott statútum volt, az, amelyet mintegy az önálló Hajdúkerület születésnapjaként is üdvözölhetünk. A közvélekedéssel ellentétben nem biztos, hogy ekkor választották meg a hajdúvárosok főkapitányát, a rendelkezésünkre álló iratanyagból ugyanis ez nem bizonyítható. 1699 legelején viszont már kapitányként említik, s az Udvari Haditanács megerősítő okirata is megérkezett 1699 végére. A kialakulás folyamat jellegét és ellentmondásos voltát húzza alá, hogy a városok 1696-ban már bizonyos részkérdésben hoztak statútumot, amely viszont a hajdúböszörményi jegyzőkönyvben található, nem pedig az ekkor már vezetett kerületi protocollumban.

Az átfogó statútumalkotás büntetőügyekben rendelkezik. Elsősorban a közrend és a közbiztonság fenntartása a cél, amely a korabeli viszonyok ismeretében egészen természetes. Külön kiemelt elhatározásként jelenik meg az orvgazdaság elleni védekezés, a gyanús kóborlók távoltartatása, s ebben minden "belső" segítségadás szigorú megtorlása. Törekedtek a kerületi közgyűlések tekintélyének fenntartására, a veszekedések kiküszöbölésére, a megjelenések pontosságára, a városi hadnagyok tekintélyének óvására. A statútum egészét áthatja a szigorú protestáns valláserkölcs, amennyiben a vasárnap megtartásáról szigorúan intézkedik, s szinte drákói szigorúsággal lép fel az "attával teremtettével" káromkodók ellen. Meg kell itt jegyeznünk, hogy a korabeli magyar nyelv a káromkodás ezen változata alatt tulajdonképpen a teremtett lény szidásán keresztül istenkáromlást értett, s szigorú megítélése is ezzel áll összefüggésben. A büntetés lépcsőfokai is tanulságosak, elsőként erkölcsi megszégyenítés és verés, másodfokon a vízbefojtás szimbolikus jelzése (nyakába akasztott kő) és annak elismertetése, hogy ezt meg is érdemelte volna, harmadfokon pedig az ótestamentumi ihletésű "megkövezés" várt a vétek elkövetőjére. Arra viszont nincs adatunk, hogy a szigorú rendelkezések alapján történt e ítélet. Szigorú büntetésre számíthatott az, aki megsértette a Hajdúkerület joghatóságát (idegen tisztekhez folyamodik), s így kell értékelnünk azt a rendelkezést is, amely követségjárás esetén a kerületi utasítások megszegőit sújtotta. A hajdúvárosokra kirótt adóterhek behajtását szigorúan vették! Ha ebből adódóan a végrehajtás kijött a városokra, akkor azt minden következményével egyetemben az adott város tartozzon vállalni - határozták. Külön érdekessége a rendtartásnak az adóeltagadókkal szembeni kemény fellépés, amely úgy rendelkezik, hogy az adóalapot az összeíráskor eskü alatt kell bevallani, s aki ezt megszegi, annak vagyonát el kell kobozni. Ebből következik, hogy adókivetés céljára az első ránk maradt conscriptió (1702) előtt is készülhettek összeírások.

Külön érdekessége a statútumnak az, ahogyan a kóborló rablóbandák támadása ellen rendelkezik, előírva az általános fegyverfogás kötelezettségét (generalis insurrectio). Ennek részleteiről sajnos szinte semmit nem tudunk, s a szervezettség, a szervezés mikéntjére is csak évtizedekkel korábbi példákat tudnánk felhozni. Mindenesetre ez a fajta szerepkör erősen emlékeztet a korabeli parasztvármegyék egyik nagyon fontos funkciójára, amely ebben az összefüggésben azért érdemel figyelmet, mert azt egy kiváltságolt városokból álló, joghatósággá fejlődő szervezet vállalta magára.

A statútumból gyakorlatilag semmit nem tudunk meg az egyes városok szervezettségére vonatkozóan, s ami még érdekesebb, magára a kerületre vonatkozóan sem. A városok esetében nyilván természetesnek tartották azt a hajdúvárosi szervezetet, amely korábban már kialakult, a kerület esetében pedig úgy gondolhatták, hogy a közös ügyeket a kerületi gyűléseken különösebb szervezettség nélkül is megoldhatják.

Nos, ez nem így történt! Néhány hónapon belül már egyértelműen hallunk a főkapitányról, sőt a következő évben határozatot hoznak arról is, hogy a gyűléseket állandó jelleggel Böszörményben tartják, 1701-ben megtörténik a kerületi számvevő választása, és 1704-ben a

nótáriusé is. A kerületi tisztikar kiépülésének folyamata tehát egyértelműen megindult, s a XVIII. század derekára gyakorlatilag befejeződött. Ebből a szempontból is rendkívül fontos a Rákóczi-szabadságharc időszaka, amikor ugyan a városok élén a fejedelem által kinevezett személy állt, de maga a kerületi vezetés elsősorban a rájuk hárított feladatok megoldása végett is kellő tagoltságot vett fel. Mindenekelőtt 1705-ben megerősítették az 1698-as statútumok érvényességét. Ekkor rendezik a főkapitány javadalmazását, sőt felmerült a táblabírói intézmény létesítése is. Külön érdeksége a Rákóczi-szabadságharc alatti korszaknak az, hogy a hajdúvárosok területi illetékessége Balmazújvárossal, Téglással és Kállóval növekedett, s ekkor - egyébként utoljára - Polgár még a hajdúvárosok sorába tartozott.

Ekkor indult meg az a folyamat, amelynek során a kerületi vezetés minden lényeges döntést magához vont, s bár az egyes városok önállósága természetesen megmaradt. Kifelé pedig eredményre vezetett az a szívós, kitartó küzdelem, amely 1790-re a Hajdúkerület számára biztosította az országgyűlési képviseletet is, s a vármegyei törvényhatóságok mintájára a Kamara helyett állami felügyeleti szervük a Helytartótanács lett.

1698. nov. 22-e jelképes dátum, az első átfogó hajdúkerületi szabályrendelet születésnapja. Fontossága miatt úgy kell rá tekintsünk, mint egy új törvényhatóság születésére. Jó tudnunk, hogy a magyar nép zivataros századaiban voltak olyan pillanatok, amikor állam sem volt, voltak ellenben önkormányzatok, nemesi vármegyék és szabad királyi városok, szabad kerületek, székek, vidékek, a területi autonómia sokszínű formái, amelyek a magyar érdekeket tovább vitték, s azokat nagyon nehéz körülmények között is biztosították, hogy aztán az államiság helyreállításával érjék el nemzeti feladatukat.

Látnunk kell, hogy a hajdúvárosok elszánt, kitartó és szívós küzdelme volt az, amely a térség mai közigazgatási, gazdasági és szellemi arculatát megteremtette, illetve e nélkül minden másként alakult volna. Akkor is így van ez, ha a korabeli szereplők nyilván saját, jó felfogott érdekükből indultak ki, s az eredményt legfeljebb sejthették, de bizonyosat nem tudhattak. Debrecen sem lehetett volna megyeszékhely a Hajdúkerület nélkül, mint ahogy a nemzet szabadságharca is szegényebb lett volna 1848/49-ben a Hajdúkerület által kiállított 17. (Bocskai) huszárezred és az 52. és 53. - szintén Bocskai nevet viselő gyalogzászlóaljak önfeláldozó küzdelme nélkül. Mindez nem volt véletlen, hiszen a nemzeti kérdésben teljes volt a nézetazonosság a reformnemesség és a hajdúvárosok között. Sőt a társadalmi reformok döntő többségét is helyeselték. Erről meggyőződhetünk a korszak országgyűlési követi utasításaiból. A Hajdúkerület 1847-es országgyűlés követi utasítása - amely szemmel láthatóan rendkívüli gondossággal és előkészítéssel történt - szinte megelőlegezi a márciusi 12 pontot, s jól csoportosítja a magyar reformellenzék fő követeléseit. Ez arra figyelmeztet bennünket, hogy a hajdúvárosi jogtudó értelmiségi réteg, amely származásánál és kötődésénél fogva szoros, családi kötelékben volt a hajdúvárosok mérvadó politikai és gazdasági rétegével, szemmel láthatóan értette és felvállalta a reformkor általános szellemiségét. Mindez nagyban segít megértenünk a hajdúvárosok szerepvállalását 1848/49-ben, amikor az addig féltve őrzött hajdúvárosi kiváltságok megszűnése ellenére a nemzet önvédelmi harcában az átlagosnál jóval nagyobb szerepet vállaltak.

1698. nov. 22. jelképes dátum, amely mintegy tükörként gyűjti össze a hajdúvárosok kerülete létrejöttének bonyolult problémakörét. Mi azt az önkormányzatiságot ünnepeljük ezen a napon, amely az önkormányzatiság mindennapi kötelességein túl nemzeti és magyar is tud lenni, s amely a magyar entitás felvállalásával készül az európai értékrend integrálására.

[*] Előadásként hangzott el 2003. november 22-én, Debrecenben, a *Hajdú-Bihar Megye Napja* keretében tartott *Történelem és reform a magyar közigazgatásban* című tudományos ülésen.

NOVÁK LÁSZLÓ FERENC

Hatalom és népi (hagyományos) kultúra[*]

A hagyományos kultúra, népi kultúra évezred során hatósági, hatalmi irányításnak, ráhatásnak volt kitéve. Mindez jól nyomon követhető az anyagi kultúrában és folklórban egyaránt.

Az anyagi kultúra terén a település, építkezés, gazdálkodás jól tükrözik a hatósági intézkedéseket.

Az ezer esztendővel ezelőtt történt honfoglalást követően a nomád életmódot folytató magyarság a nyári-téli szállás kapcsolatrendszerében a szilárd települést teremtette meg a Kárpát-medencében. I. István (későbbi Szent) király rendeletben írta elő, hogy minden tíz falu építsen egy templomot. Kialakult ezáltal a település akkor még talán leglényegesebb szakrális központi eleme, a templom, amely köré lakóházak épülhettek, kialakítva a település központját. A XIII-XIV. századra felbomlott a sajátos, praediális birtokstruktúra, s a latifindiumok helyét a jobbágyság gazdálkodása vette át, melynek jellegzetes képződménye a *település*, településrendszer.

A település szerveződésben a hatóságnak a XVIII. században volt alapvető, meghatározó szerepe. A hódoltsági területeken a jobbágytelekszervezet nem alakult ki a XVI-XVIII. században. Az épségben maradt települések természetes módon folyton fejlődtek. Rendszerint árvízmentes, magasabb térszínen épült ki a település, melynek szerkezetét csupán a térszíni viszonyok határolták be. Kialakultak a halmazos belsőségű települések, ahol kerítés nélkül, szabadon álltak a lakóházak, s elkülönült térben tőlük a kertség, a gazdasági udvarok halmazos csoportja. Az elpusztult települések területével bővült – elsődlegesen a síkvidéki alföldi tájon nagyhatárú helységek (mezővárosok) – a központtól távol eső részein mezőgazdasági üzemek, mezeikertek, szállások alakultak ki.

A XVIII. század második felében, Mária Terézia 1767-es úrbérrendeletét követően hatósági rendelet nyomán alakult át a településszerkezet. A jobbágy helységekben, de a kiváltságos Hajdúságban is, megszüntették a hagyományos struktúrát: bevezették a három-nyomásos (calcaturás) földművelés rendszert. Ennek megfelelően – mint Hajdúböszörményben is –, a település központjától délre, három részre osztották az *Ugarföld*eket, ahol a határbeli üzemhelyek nem alakulhattak ki. A helységhez tartozó pusztákon (Zelemér, Vid), megmaradhattak viszont.

A Jászkunságban is, az 1745. évi redempciót követően, a korszerűen tartott, három – sőt négy – nyomásos földművelési rendszer határozta meg a település struktúráját. Sajátos Jászapáti példája, ahol a belső törzshatárt két nyomásra (Alsó- és Felső-Mező) osztották, míg a térben távolabb fekvő Hevesivány puszta képezte a harmadik calcaturát, egyben ott szállások is megmaradhattak.

A hatóság beavatkozásának jellegzetes példája Cegléd mezőváros. A XVI-XVII. században tágas határán kötetlen, mezeikertes üzemforma alakult ki. Az úrbérrendezés után, a Clarissa apácarendet – II. József feloszlatta 1781-ben – követő vallásalapítvány hajtotta végre a „rendezést”. Ennek szellemében a tágas határt három nyomásra tervezték felosztani,

ílymódon a határbeli mezeikert üzemhelyeket felszámolni. Ezt a nagy távolság miatt (a mezőváros központjától 10 km-t meghaladóan) nem lehetett működtetni, a mezővárosi gazdák nem tudták napi közlekedéssel a földet megművelni. Ennek következtében felhagytak a határ calcaturákra való felosztásával, megmaradhatott ott a mezeikert, a határbeli üzemközpont. A legkisebb birtokkal rendelkező jobbágyok (2/8 telkes fertályosok, 1/8 sessiós félfertályosok) viszont a város feletti három nyomásban kapták meg földjárandóságukat. A rendezés alapvető értelme, hogy a tanyás gazdák nyomás földet, a fertályosok viszont tanyai földet nem birtokolhattak. Vonatkozott mindez a településközpontra is. Eddig a jobbágy gazda a házastelket és akolkertet birtokolt. A rendelkezés értelmében a jobbágy gazda csupán határbeli tanyát, a fertályos pedig csak akolkertet birtokolhatott.

A hatósági beavatkozás drasztikus módja az, hogy a jobbágyföld nagyságát limitálták, s a felesleg (remanencia) földeket a földesúr sajátította ki magángazdasága (majorság) számára. Az említett Cegléd esetében hatalmas feleslegföldek keletkeztek, annak ellenére, hogy egy egy telkes jobbágy az országos átlagnál lényegesen több földet birtokolhatott (32 holddal szemben 93 holdat). A maradványföld oly nagy mennyiségű volt, hogy a vallásalapítványi uradalom – a majorsági gazdaság, uradalom mellett – Cegléd nyugati határán kialakította Bercel (ma Ceglédbercel) telepítvényes falut a XVIII. század végén.

A település struktúrájában a XIX. század közepe táján végrehajtott úrbéri tagosítás, a jobbágyság intézményének felszámolása is változást eredményezett. Megszűnt a határ apró parcellázottsága, a nyomásokra történt osztása, s a tagosított földön szabadon épülhettek fel a tanyák. A település központ gazdasági funkció tekintetében való megosztottsága is megszűnt. Beépültek a gazdasági kertek lakóházakkal, ílymódon az egész településközpont egységes lakás és gazdasági funkcióval rendelkezett.

A hatalom másik durvább beavatkozása a természetes településfejlődése a XX. század közepén történt. Hatalmi erővel, határozott politikai szándékkal történ meg a mezőgazdasági nagyüzemek szervezése, a paraszti gazdaságok felszámolása. Az egyes gazdaságok földjeit tagosították, s a táblásított határon már a hagyományos tanyasi gazdálkodás életképtelenné vált. Elpusztultak a tanyák, a település központja funkciót veszített. A tágas porták, nagy kiterjedés, a település szétterülése a mezőgazdálkodás szükségleteinek megfelelően alakult ki. Ezt a jellegét főleg az alföldi városok őrzik, csupán a gazdasági funkció hiányzik belőlük.

Az említett példák arra is tanulságul szolgálnak, hogy a hatóság a gazdálkodásban, elsődlegesen is a határhasználatban igyekezett változást eszközölni, természetesen mindenkor a hatékony, gazdaságos termelés érdekében.

A hatóság szerepét a hagyományos gazdálkodás különböző területén is megismerhetjük. E téren első helyen áll a Jászkunság, ahol a királyi kamara utasításait a Helytartótanácson, a Hármas Kerületen keresztül leghamarabb vették az egyes helységek előljárói. A felsőbb hatóságok szorgalmazására jelentek meg az újabb növények a paraszti gazdaságokban. A török hódoltság idején már termesztették a kukoricát (a Tiszántúlon *tengeri*nek, a Székelyföldön *törökbúzá*nak nevezik, utalva tengerentúli származására, illetve a közvetítő vonalra), s elterjedése, akárcsak a fűszernövények, mint a paprika, nem ütközött akadályokba. Az utóbbi évszázadban már nélkülönözhetetlen kultúrnövény, a burgonya (*krumpli*, *kolompér*, *pityóka*) csak nehezen honosodott meg a magyar paraszti gazdaságokban. A XIX. század elején hatósági szorgalmazásra vetették, és ebben is a Jászkunság játszott vezető szerepet. A tengerentúlról származó növény igazi hasznát csak akkor látták, amikor egyértelművé vált a földben lévő gumók értékes táplálék jelentősége.

Az állattartásban is felfedezhető a hatóság szerepe. A magyar racka juhfajta közkedvelt jószága volt a paraszti gazdaságoknak. Az uradalmakban – mint a csongrádi, derekegyházi Károlyi birtokon – a kiváló gyapjúminőséget biztosító merinófajta hamar meghonosodott. A Jászkunságban is a hatóság szorgalmazta a XIX. század elején az új fajta tenyésztését a paraszti gazdaságokban.

A hatósági beavatkozás érdekes példája nyilatkozik meg a selyemhernyó-tenyésztésben. Mária Terézia a selyemgyártás előmozdítása érdekében tartotta szükségesnek az eperfák ültetését, amelynek levélzete biztosította a selyemhernyó táplálékát. A helységek határán ez időtájban létesültek az „Epres kertek”, amelyek jellegzetességüket még a XX. században is megőrizték.

A település kapcsán szükséges megemlíteni az építkezést, mint amely leginkább ki volt téve a hatósági rendszabályozásnak. Ebben a tűzi veszedelem elkerülése volt a vezérlő cél. A faszerkezetű, tapasztott sövényfalú, nád mennyezetű, náddal borított fedelű lakóházak rendkívüli tűzveszélyt jelentettek. Szinte nincsen olyan helység Magyarországon, amelyet a XVIII. században, a XIX. század első felében kisebb-nagyobb pusztítás ne ért volna. Kecskemét fele részét 1819-ben is pusztította láng, hasonlóan Ceglédet is 1834-ben. Nagykőrös keleti része 1826-ban égett le. Tehát a nagyobb mezővárosok voltak különös veszélynek kitéve, ahol a lakosság viszonylag kis térségben zsúfolódott össze.

A hatóság a megelőzés érdekében írta elő a biztonságos építkezést. Építeni kezdték a vastag vályogfalú, erős famennyezetű – a nagybörzsönyi svábok dupla mennyezetet is készítettek –, erős tetőszerkezetű lakóházakat, amelyeket fa- és cserépzsindellyel fedtek. A nyitott konyha tűzpadkájának füstjét téglából épített boltozaton nyugvó, öblös kémény vezette el. Tilalmazással kívánták visszaszorítani a sövényfalú, nád- és zsúptetejű, fakéményes házak építését.

A korszerű építkezés terjesztése érdekében tartotta kívánatosnak a hatóság a jól képzett kőművesek és ácsok működését a XVIII. század végétől.

A tűzi veszedelem a lakóház minőségi fejlődése mellett a település szerkezetére is kihatott. A zegzugos utcájú, halmazos központot igyekeztek szabályozni. Tágas, mérnökileg kimért utcák és porták jöttek létre az egyes településeken. Például Ceglédet egészében átépítették, hasonlóan több jászkunsági településhez, ahol a XVIII. század végétől hajtottak végre szükséges változásokat a tűzi veszedelem ellen, a korszerű építkezés előmozdítására (Karcag, Túrkeve, Kisújszállás, Kunszentmárton, Jászberény, stb.).

Az élet számos területét behálózták a hatósági intézkedések. E téren kiemelkedő helyen állnak az alföldi református mezővárosok. A protestáns puritanizmus bizonyos hívságokkal ellentétben álltak. Ezek között a viselkedés a legszembetűnőbb. A cifrálkodást azért sem tűrték egyes mezővárosok – mint Kecskemét, Nagykőrös, Szabadszállás, s mások), hogy ezzel elejét vegyék a „divatnak”, amely a szegényebb – rendszerint pásztor, rideg napszámosok – rétegbeliek anyagi erejüket meghaladó öltözködését korlátozta. A XVIII. század végén, s később is tiltották a mestereknek a készítést, s a viseletet mindenki számára, hogy díszes ködmönt, subát, szűrt hordjon. A vármegyék tiltották a rövid derekú ingek és vastag bőrszíjak viseletét a szolga ifjak számára, hasonlóképpen, a jóminőségű kötényeket a szolgáló leányoknak nem volt szabad hordania.

Természetesen, a viselet tilalmazása az adott korban sem volt általános érvényű. Míg a protestánsok tiltották, a katolikusok számára nem jelentett korlátozást a cifra öltözeti darab viselete. A már említett Kecskeméttel, Nagykőrössel ellentétben Cegléden így volt ez, megengedték a cifraszűrök készítését és árusítását a helyi vásárokban.

A hatósági tilalmazásnak érdekes esete a „törökösség” kérdése a XVII. századi végi alföldi hódoltsági területeken. A törökök előretörését követő időszakban (Nagyvárad eleste 1660-ban, Érsekújvár bukása 1663-ban) a magyar hatóságok tiltották a törökös szokásokat: a „rövid üstök” (kopaszra nyírt fej hajtinccsel) mellett a salavárdi díszítését. Azok a szűcsök, akik színes bőrszíjakkal díszítették a buggyos bőrnadrágot, méltán számíthattak büntetésre, akárcsak azok, akik megrendelték. Ebben a korban a „dohány ivás”, azaz a pipázás is törökös bűnnek számított.

A hatósági, hatalmi ráhatás különösen a szellemi kultúrában volt erős, jóllehet, ennek ellenére a „régi”, a hagyományok szívósan tartották magukat. A kereszténység felvételekor I. István király az államhatalom erejével törekedett az egyház érdekeit érvényesíteni. Mindez a pogánylázadások leverésében is megnyilatkozott (998 táján Koppány, 1002-ben Gyula, Vata lázadása 1047-ben, stb.).

A hatósági előírások kötelezővé tették az egyházi ünnepek megülését. Érdekességként említhető meg, hogy 1733-ban 45 ünnepnap volt kötelező, ezen felül a helyi egyházi ünnepek is megtartásra voltak kötelezettek. A hatóságok szigorúan büntették azokat, akik vasárnapokon és ünnepnapokon dolgozni és kereskedni merészeltek. Az egyházi ünnepek a szentek kultuszának elterjedését vonták maguk után, amely széleskörben hatott a hiedelmekre, népszokásokra (pl. Szent Márton napjához kötődő lúdtorozás, Vízkereszt napjának megünneplése kántálással, stb.).

A világi és egyházi hatalom különös gondot fordított az erkölcsös életmód biztosítására. Szigorúan büntették a XVII-XVIII. században a káromkodást, az Isten káromlást. A protestáns mezővárosokban – mint Nagykőrös – a vármegye támogatásával is száz botütéssel sújthatták a vétkeseket a XVII. század második felében. A megátalkodottaknak életét is vehették. Hasonlóan azoknak, akik javíthatatlan paráznának bizonyultak. A XVIII. század elején is lesújtott a hóhér pallos a házasságtörő asszonyra és emberre.

A szigorú büntetés ellenére, a káromkodás és paráználkodás nem szűnt meg örökérvénnyel, csupán az idő előrehaladtával enyhült a hatóság szigora, az egyház bűnbánati megbocsátására bízva a tízparancsolat megszegőjét.

A hatóság fontos szerepet játszott a XIX. század második felében a közösség szerveződésében, az ellenőrzés biztosítása érdekében. Az 1848/49. évi szabadságharc bukását követő osztrák önkényuralmi rendszer megtiltotta az összejöveteleket. A kiegyezés után, az 1874-ben megalkotott gyülekezési törvénnyel lehetővé tette a hatóság különböző társadalmi szervezetek, csoportosulások (olvasókörök) megszervezését. Azzal a szándékkal is, hogy az ifjúság ellenőrizhető legyen, szorgalmas, erkölcsös és vallásos életmódra nevelődjön.

A társadalmi szervezetek kapcsán szükséges megemlíteni azt, hogy 1948-ban a kommunista államhatalom rendeletileg szüntette meg a társulatokat, társaságokat, különböző társadalmi csoportosulásokat.

A keresztény királyok törvényekben foglaltak szerint vették fel a harcot a pogánysággal szemben. I. László király törvényében (1092) szól azokról, akik pogány szokás szerint kutak mellett áldoznak, vagy fákhoz, forrásokhoz köveket, ajándékokat visznek. E cselekedetükért egy ökör fizetésével büntették a vétkeseket.

A pogány hagyományok szívósan a boszorkány hiedelemvilágban őrződtek. A földöntúli erővel, képességgel rendelkező személy tevékenysége az egyház üldözését vonta maga után. I. István és I. László törvényeikkel a boszorkányság megszüntetését kívánták elérni, nem riadva vissza a tüzespróba, a kínzás bevezetésétől sem. Ennek eredménytelenségét tapasztalva Könyves Kálmán király megszüntette a boszorkányüldözést, hangsúlyozva, hogy boszorkányok nincsenek. Kálmán király halála után a boszorkányüldözés ismét törvényerőre emelkedett, s tartott a XVIII. század végéig.

A boszorkány tudománya kiterjedt természetes anyagok gyógyításra használatára, de olyan cselekedetekre is, amely a rontás, vajákosság, bűbájosság kategóriájába tartozott. A jó- és rossztétemény egyenlő elbírálás alá tartozott, egyaránt üldözték a boszorkányt. A XVII. században a nagyobb mezővárosokban gyakran ítélkeztek felettük. Nagykőrösön 1654-ben tartották Pánczél Istvánné Örzsébet és Nagy Mihályné Susánna perét, vádolva őket azzal, hogy „leányzó gyermeket férfi gyermeket igen könnyen tudgyák változtatni és meddő asszonyoknak is méheket megnyitván szülőkké tétetheti az ő tanulta ördögi cselekedetei által”. A bibliát véve alapul, a kálvinista mezővárosi tanács „mint nyilvánvaló ördögi Tudománnyal bíró bűvös bájosokat ördögi jövendőmondókat érdemök szerint tüzes halálnak méltónak” ítélte, s a két asszonyt máglyán égették el.

Varázslás, rontás, bűbájosság, „étetés”, gyakran halált okozó vétség volt, ami magával vonta a szigorú felelősségre vonást. A Jászkun kerületi hatóság tárgyalta például 1768-ban egy asszony boszorkányos ügyét. A Szatmárból Kunmadarasra szárazott asszony Karcagon a bitófára akasztott betyár legények ujjperceit, s az egyik nemi szervét levágta, és a temető fejfájának tüzénél porrá égette. Ennek a pornak mágikus erőt tulajdonított, amely megétetve varázserővel ruházta fel az illetőt.

Összegezésként megállapíthatjuk, hogy a hatalom rendeletek, törvények útján átfogóan igyekezett szabályozni a mindenkori társadalom életét. A gazdálkodás, település, építkezés terén a korszerűség, gazdaságosság, ésszerűség elterjesztése volt a cél, míg a hiedelmek és szokások világában az egyszerű vallásos életmód, szolid viselet, s a babonaság távoltartása.

A hatósági rendszabályok különösen a nagy mezővárosokban hatottak, mint az alföldi mezővárosokban, ahol a gazdasági fejlődés nyomon követhető, a termelés korszerűsítése előljárt a peremi vidékekkel szemben. Annális inkább, mivel nagy határú települések gazdálkodásáról beszélhetünk. A hatósági korlátozás másrészt az életmódban, hiedelmek, szokások racionalizálásában is megmutatkozik. Példaként említhető meg, hogy a feudalizmus korának zártabb közösségi világában sok helyen tiltották az erkölcstelenség forrásának nyilvánított fonók tartását, a léha mulatozást a kocsmákon. Mindezek hatása abban is megnyilatkozott – ellentétben a hiedelemvilággal, mely sok archaikus elemet megőrzött a nagy mezővárosokban is –, hogy szegényessé vált népköltészet, népzene, néptánc kultúra. Az ősi kultúrréteg feledésbe merült, viszont a XIX. század második felének virágkora az újstílust, sajátos paraszt polgári kultúrát teremtett meg.

Jegyzetek:

* Előadásként hangzott el 2001-ben a Magyar Hungarológiai Társaság konferenciáján Jyväskiläben.

H Í R E K

2003 országosan, de vidékünk; Debrecen és környéke, Bihar, a Sárrétek, a Hajdúság és éppen Zsáka szempontjából is Rákóczi-, a Rákóczi-féle szabadságharc emlékéve volt. 2004. pedig a Bocskai István vezette szabadságharc kezdetének, az álmosdi csatának (1604. október 15.) 400 éves évfordulója alkalmából *Bocskai István Emlékév* lesz. Sőt, vidékünkön az emlékév kitolódik 1606-ig, nemcsak a bécsi béke megkötésének évéig, hanem a hajdúk egy része letelepítésének (Korpona, 1605. december 12.) 400 éves jubileuma miatt is.

*

2003. október 15-én szép ünnepség keretében, nagyszámú közönség jelenlétében avatták fel *Bihardiószegen*, a református templom kertjében *Berek Lajos* szobrászművész Bocskai-, az álmosdi csata emlékművét (sztéléjét).

*

Földesen 2003 szeptemberében *Karácsony Sándor Emlékünnepséget* tartottak. Az emlékünnepség keretében a Karácsony Sándorról elnevezett iskola falán elhelyezték és leleplezték *Tóth Lajos* szobrászművész készítette Karácsony Sándor (reliefes) emléktáblát. Az emlékünnepségen *Kövendi Dénes* ismertette *Kontra György* most megjelent Karácsony Sándor könyvét (*Karácsony Sándor, a nagyhírű professzor. Budapest, 2003. 213 lap,).*

*

2004. február 13-án, Debrecenben megalakult az *Országos Bocskai Emlékbizottság* Szili Katalin, az Országgyűlés elnöke, Szabados Tamás, a Nemzeti Kulturális Örökség Minisztériuma képviselője, valamint a Megyei-és a Városi Önkormányzatok, Debreceni Egyetem, a Kölcsey Ferenc Református Tanítóképző Főiskola a Város és a Megye vezetői a honvédség, az egyházak, a vezető kulturális intézmények, civil szervezetek, mozgalmak vezetőinek részvételével. Az Emlékbizottság elnökévé *Szili Katalint* választották és a munka végzésére több munkacsoportot alakítottak ki. Az Emlékbizottság feladata lesz, hogy a 2004-2006 közötti megemlékezéseket elősegítse, támogassa, köztük koordinációs tevékenységet fejtsen ki. A különféle munkabizottságok munkájából jelentős mértékben kiveszik részüket a Hajdú-Bihar megyei, a Debreceni vezetők és szakemberek; történészek, irodalmárok, etnográfusok, politológusok, A *Rálátás* elsőrendű feladatának tartja, hogy a Bocskai-jubileum eseményeiről tájékoztassa olvasóit.

*

Zsáka Nagyközség Polgármestere, *Gulyás András,* felhívta a lakosság figyelmét arra, hogy elkészült Zsáka *Településrendezési Terve*. A terv mind a bel-, mind a külterületi épített és ezután építendő környezet és a beépítésre kijelölt területről, annak felhasználásáról szól, illetve - a Terv elfogadása után - rendelkezik. A tervdokumentáció a Polgármesteri Hivatalban, Bíró Lajos építésügyi tanácsosnál megtekinthetőek.

*

A Hajdú-Bihar Megyei-, illetőleg a Déri Múzeum Baráti Köre *2003. évi közgyűlését* 2004. január 23-án tartotta meg (a múlt év végének rendkívüli zsúfoltsága miatt). A közgyűlés, miután a korábbi vezetőség lemondott tisztségeiről, tisztségválasztó közgyűlés is volt. A vezetőségválasztó közgyűlés elnökké választotta *Dr. Bartha Elek* egyetemi tanárt A társelnöki tisztséget megszüntette; ügyvezető alelnöki tisztségébe pedig *V. Dr. Szathmáry Ibolya* megyei múzeumigazgatót beiktatta. Titkárrá választották *Molnárné Mayer Máriát*, pénztárosi tisztségében megerősítették *Kovács Lászlónét*, A Számvizsgáló Bizottság tagjaivá választották *Cs. Deli Editet, Feketéné Molnár Erzsébetet és Ormosi Lászlót.*

A Közgyűlésen *Dr. Nyakas Miklós* előadást tartott a Bocskai szabadságharc 400 éves évfordulójáról és szólt a jubileummal kapcsolatos tervekről, emlékünnepségekről

A Közgyűlés keretében *Koticsné dr. Magyari Márta* ismertette a 2003. évi önkéntes néprajzi- és honismereti pályázat eredményeit és adták át a legjobb pályázóknak a jutalmakat. Ezúttal, sajnálatosan nem volt zsákai pályázó, illetve pályázat.

A Közgyűlés *Kocsár Miklós: Kölcsey madrigál* című kórusművének ősbemutatójával zárult. Az előadást *Keresztesné Dr. Várhelyi Ilona* vezette be a *Magyar Kultúra Napjáról* (Január 22) szóló megemlékezésével. A kórusművet a *Kölcsey Kórus* mutatta be, *Tamási László* karnagy vezényletével.

*

Megkezdődtek az előkészületek a jövőre, 2005-ben, történő méltó *Csokonai Emlékünnepségek* (halálának 200 éves évfordulója alkalmából) megrendezésére. Zsákának közvetlenül is nagy szerep jut a Csokonai megemlékezésekben, hiszen köztudott, hogy Csokonai a Zsákán (is) birtokos *Rhédey Lajos* feleségének gyászszertartásán a *Lélek halhatatlanságáról* szóló nagyszerű verse elmondása közben fázott meg és kapott tüdőgyulladást. Ami végül is sírba vitte. De addig is éles és méltatlan vitába keveredett tiszteletdíjáról Rhédey Lajossal.

*

A 2003. végén közzétett népesedési statisztika szerint Zsákán, 2003-ban 13 gyermek született (a társközségben, Vekerden, nem volt születés). Ugyanakkor Zsákán 35, Vekerden 1 halálozás volt. Vagyis Zsáka lakossága 22, Vekerdé pedig 1 fővel fogyott, a természetes szaporulat alakulása szerint. Félő, hogy az elvándorlás-beköltözés statisztikája is fogyást mutat. A természetes szaporulat negatív alakulása mutat rá igazán a lakosság folyamatos csökkenésére. Ez a fogyás figyelmeztető kell, hogy legyen nemcsak a családpolitikával hivatásszerűen foglalkozók, hanem minden egyes család számára is: alapvető szemléletváltásra és a társadalmi felelősségérzés felkeltésére, erősítésére van szükség.

*

2003 végén jelent meg az *Alföldi Könyvtéka Sorozat* első köteteként *Szűcs Sándor A puszta utolsó krónikása* címen a Szűcs Sándor műveiből összeállított eddig legteljesebb kötet (Túrkeve, 2003. 320 lap.) A kötet *Dankó Imre* szerkesztésében Szűcs Sándor születésének centenáriumára jelent meg. A kiadás körül *Dr. Őrsi Juliannának*, a Túrkevei Múzeum igazgatójának, a néprajztudomány kandidátusának múlhatatlan érdemei vannak.

*

2003. december 1-én Sárospatakon elhunyt a Debrecenben is ismert *Dr. Bertha Zoltán* gimnáziumi tanár, lelkész, festőművész. Bertha Zoltán 1974-75-ben több festményével gazdagította a Bihari Múzeum képzőművészeti gyűjteményét.

*

Ugyancsak 2003-ban, december 8-án hunyt el Debrecenben *Kiss Tamás* író, költő, a magyar költészet jelentős alakja. A népszerű költőt nagy részvét mellett temették el Debrecenben.

*

2003. december 31-én elhunyt *Dr. Mező András* nyelvész (névtan) professzor, a MTA doktora, a nyíregyházi Tanárképző Főiskola tanára, majd igazgatója. A nagyhatású tudós és nevelő temetésére 2004. január 12-én került sor, óriási részvét mellett.

*

Örömmel adunk hírt arról, hogy az 2003. augusztus 14-én hetven éves, országosan ismert és tisztelt *Hajdú Mihály,* az ELTE nyelvész professzora, a népnyelvi-névtani gyűjtések ösztönzője és kiadó-szerkesztője számtalan munkájából (amiknek a bibliográfiáját a jelen kötet is tartalmazza; 467-506 oldal), *Kiss Jenő* akadémikus szerkesztésében *Válogatott tanulmányok* címen (Budapest, 2003. 508 lap). 48, öt csoportba szerkesztett írása látott napvilágot. *Hajdú Mihály* és munkássága a bihari-békési tájakon nem ismeretlen, tanulmánykötete méltán kelt fel bennünk bihariak-zsákaiak körében is eleven érdeklődést.

*

Bihari Fények (Turisztikai és Információs Magazin) címen megjelent a berettyóújfalusi Tourinform kiadásában a kitűnően tipografizált, igen jó minőségű műnyomó papíron, számtalan színes képpel készült, havonta kiadásra kerülő folyóirat első évfolyamának első száma, 24 oldal (+ borítók) terjedelemben. A *Támogatók* és az *Együtt Működő Partnerek* eleve garanciát jelentenek arra nézve, hogy egy jól szerkesztett és a célnak megfelelően kiválóan megírt, a honismeret elmélyítése szempontjából is fontos folyóirattal gazdagodtunk. Az első számban nagyszerű, több szép színes képpel kísért invitatív cikket találhatunk Zsákáról is.

*

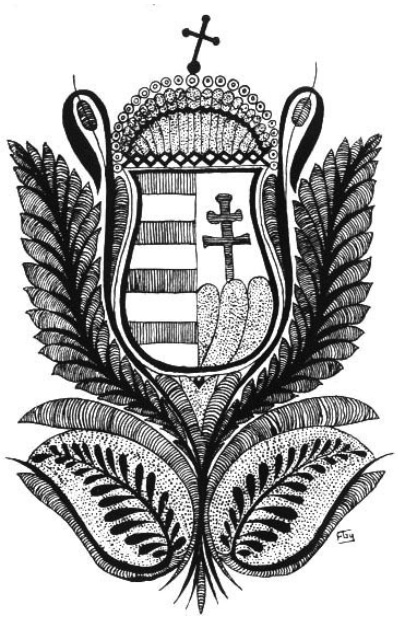

T A R T A L O M

Paládi-Kovács Attila: A nemzeti kulturális örökség fogalma, tárgya. Örökség, hagyomány, néprajz..... 1-11

Dankó Imre: Zsáka és a Bocskai-szabadságharc. Rhédei Ferenc tevékenysége..... 11-18

Dankó Imre: Varga Gyula nyolcvan éves..... 19-24

Bánkiné Molnár Erzsébet: „Csak egyet bánok" (A nászágy megrontása a XVIII. században 25-26

Nyakas Miklós: A Hajdú Kerület története 26-32

Novák László Ferenc: Hatalom és népi (hagyományos) kultúra 32-36

Hírek 37-39

*

A RÁLÁTÁS-nak ez a V. évfolyam 1. száma.
A következő szám: V. évfolyam 2. szám,
2004. június végén fog megjelenni.